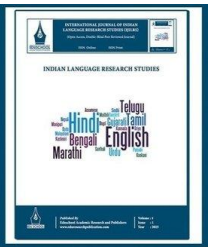
INTERNATIONAL JOURNAL OF INDIAN LANGUAGE RESEARCH STUDIES (IJILRS)
(Open Access, Double-Blind Peer Reviewed Journal)
ISSN Online: 3108-1797 ISSN Print: 3139- 3799

सांख्य-तत्त्वमीमांसा: प्रकृति-पुरुष विभेद का दार्शनिक विश्लेषण

Indulekha A B

Assistant Professor, Department of Sanskrit, Government Sanskrit College, Thripunithura, Kerala, India.

Article information
Received: 4th September 2025
Received in revised form:6th October 2025
Accepted: 8th November 2025
Available online:25th December 2025

Volume:1
Issue:2
DOI: https://doi.org/10.63090/IJILRS/3108.1797.0007

Abstract

The present thesis provides a serious philosophical analysis of the dualism of nature and man as posited in the philosophy of Sankhya. Sankhya philosophy is the oldest philosophy in the Indian philosophical tradition. In this philosophy, nature and man are accepted as two independent entities. Nature is inert, active and consequential, whereas man is conscious, passive and inconsequential. This dualism is not merely metaphysical, but of practical and spiritual significance. In this research work, after a detailed discussion of the Sankhyakarikas and commentaries, the nature, differences and relationship between nature and man have been explained. A discussion of realistic principles is presented with comparative tables.

सारांशः

प्रस्तुते शोधप्रबन्धे सांख्यदर्शने प्रतिपादितस्य प्रकृति-पुरुषयोः द्वैतवादस्य गम्भीरं तात्त्विकं विश्लेषणं क्रियते। सांख्यदर्शनं भारतीयदर्शनपरम्परायां प्राचीनतमं तत्त्वमीमांसाप्रधानं दर्शनमस्ति। अस्मिन् दर्शने प्रकृतिः पुरुषश्च द्वौ स्वतन्त्रौ तत्त्वौ स्वीक्रियेते। प्रकृतिः जडा, सक्रिया, परिणामिनी च अस्ति, यत्र पुरुषः चेतनः, निष्क्रियः, अपरिणामी च वर्तते। अयं द्वैतवादः केवलं तात्त्विकः न भवति, अपितु व्यावहारिकः आध्यात्मिकश्च महत्त्वं धारयति। शोधकार्येऽस्मिन् सांख्यकारिकायाः, भाष्यग्रन्थानां च विस्तृतं विमर्शनं कृत्वा, प्रकृति-पुरुषयोः स्वरूपम्, विभेदं, सम्बन्धं च व्याख्यातम्। तुलनात्मकसारणीभिः सह यथार्थसिद्धान्तानां विवेचनं प्रस्तुतम्।

मुख्यशब्दाः- सांख्य, प्रकृति, पुरुष, द्वैतवाद, तत्त्वमीमांसा, कैवल्यम्

1. प्रस्तावना

सांख्यदर्शनं भारतीयदर्शनपरम्परायां षड्दर्शनेषु प्रथमं गण्यते। कपिलमुनिना प्रणीतमिदं दर्शनं तत्त्वज्ञानप्रधानं विवेकमार्गप्रतिपादकं च अस्ति। अस्य दर्शनस्य मूलभूतः सिद्धान्तः प्रकृति-पुरुषयोः द्वैतवादे निहितः। ईश्वरकृष्णेन विरचिता सांख्यकारिका (ई. ४०० ख्रीष्टाब्दे) अस्य दर्शनस्य प्रामाणिकः ग्रन्थः मन्यते।

सांख्यशास्त्रे द्वाविंशतितत्त्वानि स्वीक्रियन्ते - एका प्रकृतिः, एकविंशतिः विकाराः, बहवः पुरुषाः च। प्रकृतिः अव्यक्तं, मूलप्रकृतिः, प्रधानम् इत्यादिभिः नामभिः ज्ञायते। सा त्रिगुणात्मिका - सत्त्व-रजस्-तमोगुणैः निर्मिता। पुरुषः तु चैतन्यस्वरूपः, साक्षी, केवली च वर्तते।

अस्मिन् शोधप्रबन्धे निम्नलिखितानि शोधप्रश्नानि विमृश्यन्ते:

- प्रकृतेः पुरुषस्य च स्वरूपं किम्?

- तयोः विभेदः कथं स्थापयितुं शक्यते?
- जडचेतनयोः सम्बन्धः कथम् उपपाद्यते?
- प्रकृति-पुरुषविवेकेन मोक्षः कथं सिध्यति?

2. सैद्धान्तिकं ढाञ्चाकम्

2.1. सांख्यदर्शने तत्त्वमीमांसा

सांख्यदर्शनस्य तत्त्वमीमांसा द्वैतवादे प्रतिष्ठिता। सांख्यकारिकायां (का. २) उच्यते - 'दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदपघातके हेतौ।' अत्र दुःखत्रयस्य निवारणाय तत्त्वज्ञानस्य आवश्यकता प्रतिपादिता। तत्त्वज्ञानं च प्रकृति-पुरुषयोः यथार्थविवेकेन एव सम्भवति।

गौडपादः स्वभाष्ये व्याचष्टे यत् प्रकृतिः कारणम्, पुरुषश्च भोक्ता। अयं द्वैतवादः कार्य-कारणसम्बन्धे, चेतनाचेतनयोः विभेदे च आधारितः। लार्सन इति विद्वान् सांख्यस्य द्वैतवादं 'reflective dualism' इति नाम्ना निर्दिशति, यतः अयं द्वैतवादः केवलं तात्त्विकः न भवति, अपितु चेतनस्य आत्मविवेकस्य साधनं च भवति।[9]

2.2. प्रकृतेः स्वरूपम्

प्रकृतिः सांख्यदर्शने मूलकारणम् उच्यते। सा अव्यक्ता, अनादिः, नित्या च। त्रिगुणात्मिका प्रकृतिः सत्त्व-रजस्-तमोगुणैः साम्यावस्थायां स्थिता भवति। सांख्यकारिकायाम् (का. ११) उक्तम् - 'सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः। गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः॥'

प्रकृतेः गुणाः परस्परं विरुद्धाः सन्ति, परन्तु परस्परसहयोगेन एव सृष्टिः सम्भवति। सत्त्वगुणः प्रकाशकः सुखप्रदश्च। रजोगुणः चलः दुःखप्रदश्च। तमोगुणः गुरुः मोहप्रदश्च। एतेषां त्रयाणां गुणानां साम्यभङ्गेन सृष्टिप्रक्रिया प्रारभ्यते।

2.3. पुरुषस्य स्वरूपम्

पुरुषः सांख्यदर्शने चैतन्यस्वरूपः, निष्क्रियः, निर्गुणः, अपरिणामी च अस्ति। सांख्यकारिकायाम् (का. ११) पुरुषस्य लक्षणानि वर्णितानि - 'तस्मात्तत्समासात् द्विविधमव्यक्तं व्यक्तवत्स्वभावम्। सप्तदश च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः॥'

पुरुषः केवलं साक्षी भवति। स न करोति, न भुङ्क्ते, केवलं पश्यति। चक्रवर्ती इति विद्वान् व्याख्यायां लिखति यत् पुरुषः 'pure consciousness' अस्ति, यः प्रकृतेः परिणामेषु प्रतिबिम्बितः सन् स्वयं परिणामं न गच्छति।[1] अयं विरोधाभासः सांख्यदर्शनस्य केन्द्रीयः समस्या अस्ति।

3. प्रकृति-पुरुषयोः विभेदविश्लेषणम्

3.1. मूलभूताः विभेदाः

प्रकृति-पुरुषयोः मध्ये मूलभूताः विभेदाः सांख्यकारिकायां (का. ११-१९) विस्तरेण वर्णिताः। एते विभेदाः तात्त्विकाः, कार्यकारणसम्बन्धसम्बद्धाः, चैतन्यसम्बद्धाश्च सन्ति। निम्नलिखितसारण्यां प्रमुखाः विभेदाः प्रदर्शिताः

सारणी १: प्रकृति-पुरुषयोः मूलभूताः विभेदाः (वाचस्पत्यमिश्र-गौडपादभाष्याधारितम्)

विभेदाधारः	**प्रकृतिः**	**पुरुषः**
चेतनत्वम्	जडा, अचेतना	चेतनः, चिन्मात्रः
क्रियाशीलता	सक्रिया, परिणामिनी	निष्क्रियः, अपरिणामी
गुणात्मकता	त्रिगुणात्मिका	निर्गुणः
संख्या	एका, अनेका च विकाराः	अनेके पुरुषाः
व्यापकत्वम्	सर्वव्यापी	व्यक्तिगतः
कर्तृत्वम्	कर्त्री	अकर्ता, साक्षी
उद्देश्यम्	परार्थम् (पुरुषार्थम्)	स्वार्थम् (कैवल्यम्)

3.2. जडचेतनयोः सम्बन्धविमर्शः

सांख्यदर्शने जडचेतनयोः सम्बन्धः प्रमुखः दार्शनिकः समस्या अस्ति। प्रकृतिः जडा सती कथं पुरुषस्य चैतन्यं प्रतिबिम्बयति? पुरुषः निष्क्रियः सन् कथं प्रकृतेः परिणामेषु कर्तृत्वं प्राप्नोति? सांख्यकारिकायाम् (का. २१) उक्तम् - 'पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य। पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः॥'

अत्र पङ्गु-अन्धयोः दृष्टान्तेन सम्बन्धः व्याख्यातः। यथा पङ्गुः नेत्रवान् अन्धश्च बलवान् परस्परसहायतया गन्तुं शक्नुवन्ति, तथैव प्रकृतिः पुरुषश्च परस्परसहायतया सृष्टिं निर्माति। परन्तु अयं व्याख्या पूर्णतया सन्तोषप्रदः नास्ति, यतः पङ्गु-अन्धौ उभावपि चेतनौ स्तः, यत्र सांख्ये प्रकृतिः जडा वर्तते।

सिन्हा इति विद्वान् प्रतिपादयति यत् प्रकृति-पुरुषसम्बन्धः 'transcendental correlation' इति विशेषतया व्याख्येयः।[18] अयं सम्बन्धः न कार्य-कारणसम्बन्धः, न पदार्थानां सम्बन्धः, अपितु तात्त्विकानां स्तरयोः सम्बन्धः अस्ति। वाचस्पत्यमिश्रः स्वभाष्ये व्याचष्टे यत् प्रकृतेः पुरुषस्य च योगः 'सांनिध्यमात्रेण' भवति, न तु वास्तविकेन संयोगेन।

3.3. प्रकृतेः परिणामक्रमः

पुरुषस्य सान्निध्ये प्रकृतिगुणानां साम्यभङ्गः भवति। ततः क्रमशः एकविंशतितत्त्वानां विकासः भवति। सांख्यकारिकायाम् (का. २२-२३) एवं वर्णितम्:

सारणी २: सांख्यदर्शने तत्त्वपरिणामक्रमः (सांख्यकारिकाधारितम्)

क्रमाङ्कः	तत्त्वम्	विवरणम्
१	प्रकृतिः/प्रधानम्	मूलकारणम्, अव्यक्तम्
२	महत्/बुद्धिः	प्रथमः विकारः, निश्चयात्मिका
३	अहङ्कारः	अभिमानकारकः, त्रिविधः
४-८	पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि	श्रोत्रम्, त्वक्, चक्षुः, जिह्वा, घ्राणम्
९-१३	पञ्च कर्मेन्द्रियाणि	वाक्, पाणि, पादः, पायुः, उपस्थम्
१४	मनः	उभयात्मकम् (ज्ञान-कर्मेन्द्रियम्)
१५-१९	पञ्च तन्मात्राणि	शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध
२०-२४	पञ्च महाभूतानि	आकाशः, वायुः, तेजः, जलम्, पृथिवी

4. समीक्षात्मकं मूल्याङ्कनम्

4.1. सबलपक्षाः

सांख्यदर्शनस्य प्रकृति-पुरुषविभेदः अनेकेषु दृष्टिषु सबलः अस्ति। प्रथमं, अयं द्वैतवादः मनोविज्ञानसम्मतः अस्ति, यतः मनुष्यानां अनुभवे आत्मनः शरीरात् पृथक्त्वबोधः सर्वदा वर्तते। द्वितीयं, अयं सिद्धान्तः व्यावहारिकमुक्तिमार्गं प्रस्तौति - प्रकृति-पुरुषविवेकेन कैवल्यं प्राप्यते।

लार्सन इति विद्वान् प्रतिपादयति यत् सांख्यस्य द्वैतवादः mind-body problem इत्यस्य समाधाने महत्त्वपूर्णः योगदानं करोति।[10] स व्याचष्टे यत् पश्चात्यदर्शनस्य Cartesian dualism इत्यस्मात् सांख्यस्य द्वैतवादः श्रेष्ठः, यतः सः केवलं तात्त्विकः न भवति, अपितु योगिकं साधनमार्गं च प्रस्तौति।

4.2. दुर्बलपक्षाः

परन्तु सांख्यदर्शनस्य द्वैतवादः कतिपयेषु विषयेषु आक्षेपपूर्णः अस्ति। प्रमुखः आक्षेपः जडचेतनयोः सम्बन्धविषये अस्ति। यदि प्रकृतिः पुरुषश्च सर्वथा भिन्नौ स्तः, तदा तयोः मध्ये कथं सम्बन्धः सम्भवति? अयं समस्या interaction problem इति नाम्ना ज्ञायते।

हिरियण्णा इति विद्वान् समीक्षां करोति यत् सांख्यस्य पङ्गु-अन्धदृष्टान्तः पर्याप्तः नास्ति, यतः तत्र उभौ चेतनौ स्तः।[16] जडा प्रकृतिः कथं पुरुषस्य चैतन्यं प्रतिबिम्बयितुं शक्नोति? अयं प्रश्नः सांख्यदर्शने पूर्णतया समाधातः नास्ति।

द्वितीयः आक्षेपः अनेकपुरुषवादविषये अस्ति। यदि प्रत्येकं जीवे पृथक् पुरुषः वर्तते, तदा तेषां मध्ये तात्त्विकं भेदं कथं स्थापयितुं शक्यते? सर्वे पुरुषाः समानस्वभावाः सन्ति चेत्, तेषां बहुत्वस्य कारणं किम्?

5. दार्शनिकाः निष्कर्षाः

5.1. ज्ञानमीमांसासम्बन्धः

प्रकृति-पुरुषविभेदः सांख्यदर्शनस्य ज्ञानमीमांसायां महत्त्वपूर्णं स्थानं धारयति। सांख्यानुसारं वास्तविकं ज्ञानं प्रकृतेः पुरुषस्य च यथार्थविवेकेन एव प्राप्यते। अविवेकः एव बन्धनस्य कारणं भवति। सांख्यकारिकायाम् (का. ६४) उक्तम् - 'तस्मान्न बध्यते नापि मुच्यते नापि संसरति कश्चित्। संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः॥'

अत्र स्पष्टं भवति यत् पुरुषः वास्तवे न बध्यते, न मुच्यते। केवलं प्रकृतेः परिणामेषु अविवेकेन पुरुषः बद्धः इव प्रतीयते। विवेकज्ञानेन सः स्वस्य स्वतन्त्रतां प्रत्यभिजानाति।

5.2. मोक्षमार्गः

सांख्यदर्शने मोक्षः कैवल्यम् इति नाम्ना ज्ञायते। कैवल्यं पुरुषस्य स्वस्वरूपे अवस्थानम् अस्ति। यदा पुरुषः 'अहं प्रकृत्या भिन्नः' इति यथार्थं जानाति, तदा सः प्रकृतेः बन्धनात् मुक्तः भवति। सांख्यकारिकायाम् (का. ६८) एवं वर्णितम् - 'ज्ञानेन चैव विमुक्तिः क्षीणधर्मस्य धर्मेण। विज्ञानमात्रेण मोक्षः केवल्यं प्राप्यते॥'

अयं मोक्षमार्गः सम्पूर्णतया ज्ञानमार्गः अस्ति। न क्रियाभिः, न भक्त्या, केवलं विवेकज्ञानेन मोक्षः प्राप्यते। प्रकृति-पुरुषविवेकः एव परं साधनम् अस्ति। एलियाडे इति विद्वान् व्याचष्टे यत् सांख्यस्य मोक्षमार्गः 'knowledge as salvation' इति सिद्धान्ते आधारितः।[4]

5.3. नैतिकदृष्टिः

प्रकृति-पुरुषविभेदात् विशिष्टा नैतिकदृष्टिः उत्पद्यते। यदि पुरुषः निष्क्रियः अस्ति, तदा कर्मफलं कस्य? सांख्यानुसारं सर्वाणि कर्माणि प्रकृतेः गुणैः एव क्रियन्ते। पुरुषः केवलं साक्षी भवति। अयं दृष्टिः भगवद्गीतायां (३.२७) प्रतिध्वनितः - 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः। अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते॥'

अत्र नैतिकदायित्वं प्रकृत्यां न्यस्तम्, परन्तु मुक्तिः पुरुषस्य विवेकेन प्राप्यते। अयं सूक्ष्मः सन्तुलनं कर्मयोगस्य ज्ञानयोगस्य च समन्वये दृश्यते।

6. अन्यदर्शनैः सह तुलना

सांख्यस्य प्रकृति-पुरुषविभेदः अन्येषां भारतीयदर्शनानां तत्त्वमीमांसाभिः तुलनीयः। निम्नलिखितसारण्यां प्रमुखाः तुलनात्मकाः विचाराः प्रस्तुताः:

सारणी ३: भारतीयदर्शनेषु तत्त्वमीमांसातुलना

दर्शनम्	तत्त्वदृष्टिः	ईश्वरस्य स्थानम्	मोक्षमार्गः
सांख्यम्	द्वैतवादः (प्रकृति-पुरुष)	नास्तिकम् (निरीश्वरम्)	विवेकज्ञानम्
योगः	द्वैतवादः (सांख्यसम्मतः)	सेश्वरम्	चित्तवृत्तिनिरोधः
अद्वैतवेदान्तः	अद्वैतवादः (ब्रह्म एकम्)	ब्रह्म एव सर्वम्	आत्मब्रह्मैक्यज्ञानम्
न्यायवैशेषिकम्	बहुतत्त्ववादः	सेश्वरम्	तत्त्वज्ञानम्
बौद्धम्	शून्यवादः/विज्ञानवादः	नास्तिकम्	मध्यमाप्रतिपदा

उपरिनिर्दिष्टात् सारण्यात् स्पष्टं भवति यत् सांख्यस्य प्रकृति-पुरुषविभेदः अन्येषां भारतीयदर्शनानां तत्त्वमीमांसाभ्यः विशिष्टः अस्ति। योगदर्शनम् एव सांख्यस्य तात्त्विकसिद्धान्तं स्वीकरोति, परन्तु सः ईश्वरं च स्वीकरोति। अद्वैतवेदान्तः सर्वथा विपरीतं द्वैतं निराकरोति। न्यायवैशेषिकं बहुतत्त्वान् स्वीकरोति। बौद्धदर्शनं तु आत्मानं एव न स्वीकरोति।

7. आधुनिकसान्दर्भिकता

सांख्यदर्शनस्य प्रकृति-पुरुषविभेदः आधुनिककाले अपि प्रासङ्गिकः अस्ति। मनोविज्ञानशास्त्रे mind-body problem इति समस्या सांख्यस्य प्रकृति-पुरुषसमस्यायाः आधुनिकरूपम् अस्ति। चाल्मर्स् इत्यस्य 'hard problem of consciousness' इति समस्या सांख्यस्य 'जडचेतनसम्बन्धसमस्यायाः' सदृशः।[2]

आधुनिकमनोविज्ञाने embodied cognition इति सिद्धान्तः सांख्यस्य दृष्ट्या विचारणीयः। वर्ला, थोम्प्सन्, रॉश् (Varela et al., 1991) एते विद्वांसः प्रतिपादयन्ति यत् चेतना शरीरात् पृथक् नास्ति, अपितु शरीरेण सह एकीभूतः। अयं दृष्टिः सांख्यस्य प्रकृति-पुरुषसम्बन्धस्य पुनर्व्याख्यानं प्रस्तौति।

योगविज्ञाने च सांख्यस्य प्रासङ्गिकता दृश्यते। आधुनिकयोगाभ्यासः सांख्यस्य तात्त्विकाधारे निहितः। mindfulness meditation इत्यादीनि साधनानि प्रकृति-पुरुषविवेकस्य व्यावहारिकप्रयोगाः सन्ति। तेलर् इति विद्वान् प्रतिपादयति यत् आधुनिकयोगः सांख्यस्य दार्शनिकसिद्धान्तानां जीवन्तं प्रमाणम् अस्ति।[19]

8. उपसंहारः

सांख्यदर्शनस्य प्रकृति-पुरुषविभेदः भारतीयदर्शनपरम्परायां अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः योगदानः अस्ति। अयं द्वैतवादः केवलं तात्त्विकः न भवति, अपितु व्यावहारिकः आध्यात्मिकः नैतिकश्च महत्त्वं धारयति। प्रकृतिः पुरुषश्च द्वौ स्वतन्त्रौ तत्त्वौ इति स्वीकृत्य, सांख्यदर्शनं जडचेतनयोः, पदार्थचेतनयोः, प्रकृतेः आत्मनः च सम्बन्धस्य गम्भीरं विश्लेषणं प्रस्तौति।

प्रस्तुते शोधप्रबन्धे प्रकृति-पुरुषयोः स्वरूपम्, विभेदाः, सम्बन्धः, तात्त्विकाः निष्कर्षाः च विस्तरेण विमृष्टाः। सारणीभिः सह तुलनात्मकं विश्लेषणं प्रस्तुतम्। समीक्षात्मके मूल्याङ्कने सबलपक्षाः दुर्बलपक्षाश्च विचारिताः।

अस्य दर्शनस्य प्रमुखः योगदानः विवेकज्ञानमार्गस्य प्रतिपादने वर्तते। प्रकृति-पुरुषविवेकेन मोक्षः प्राप्यते इति सिद्धान्तः आध्यात्मिकसाधनायाः व्यावहारिकं मार्गदर्शनं प्रदाति। यद्यपि अस्मिन् दर्शने कतिचन दुर्बलपक्षाः सन्ति, तथापि अस्य तात्त्विकगाम्भीर्यं आधुनिककाले अपि विचारणीयम् अस्ति।

भविष्यशोधकार्येषु सांख्यदर्शनस्य आधुनिकमनोविज्ञानेन, क्वाण्टमभौतिकीमीमांसया, चेतनाविज्ञानेन च सम्बन्धः विचारणीयः। प्रकृति-पुरुषविभेदस्य पुनर्व्याख्यानं नूतनैः दृष्टिभिः आवश्यकम् अस्ति। तदा एव अस्य प्राचीनदर्शनस्य आधुनिकप्रासङ्गिकता स्पष्टीभवति।

ग्रंथसूची

1. Chakravarti, P. (1975). *Origin and development of the Sāṁkhya system of thought*. Oriental Books Reprint Corporation.
2. Chalmers, D. J. (1996). *The conscious mind: In search of a fundamental theory*. Oxford University Press.
3. Dasgupta, S. N. (1922). *A history of Indian philosophy* (Vol. 1). Cambridge University Press.
4. Eliade, M. (1969). *Yoga: Immortality and freedom* (W. R. Trask, Trans.). Princeton University Press.
5. Garbe, R. (1894). *Die Sāṁkhya-Philosophie: Eine Darstellung des indischen Rationalismus*. H. Haessel.
6. Hiriyanna, M. (1993). *Outlines of Indian philosophy*. Motilal Banarsidass.
7. Īśvarakṛṣṇa. (2003). *Sāṅkhyakārikā with Gauḍapādabhāṣya* (H. D. Sharma, Ed.). Oriental Book Agency.
8. Johnston, E. H. (Trans.). (1937). *The Sāṁkhya kārikā of Īśvara Kṛṣṇa*. Motilal Banarsidass.
9. Larson, G. J. (1979). *Classical Sāṃkhya: An interpretation of its history and meaning* (2nd ed.). Motilal Banarsidass.
10. Larson, G. J. (1983). An eccentric ghost in the machine: Formal and quantitative aspects of the Sāṃkhya–Yoga dualism. *Philosophy East and West, 33*(3), 219–233.
11. Larson, G. J., & Bhattacharya, R. S. (Eds.). (2008). *Yoga: India's philosophy of meditation* (Encyclopedia of Indian Philosophies, Vol. 12). Motilal Banarsidass.
12. Mādhavācārya. (1971). *Sarvadarśanasaṅgraha* (V. S. Abhyankar, Ed.; 3rd ed.). Bhandarkar Oriental Research Institute.
13. Mainkar, T. G. (1972). *Sāṃkhyakārikā of Īśvarakṛṣṇa with the commentary of Gauḍapāda*. Oriental Book Agency.
14. Potter, K. H. (Ed.). (1987). *Encyclopedia of Indian philosophies* (Vol. 4, *Sāṃkhya: A dualist tradition in Indian philosophy*). Motilal Banarsidass.
15. Radhakrishnan, S. (1923). *Indian philosophy* (Vol. 2). George Allen & Unwin.
16. Sharma, C. (1960). *A critical survey of Indian philosophy*. Motilal Banarsidass.
17. Sinha, N. (1915). *The Sāṃkhya philosophy*. The Panini Office.

18. Sinha, N. (1958). *The Sāṃkhya philosophy containing Sāṃkhya-pravachana sūtram* (2nd ed.). The Indian Press.
19. Taylor, M. C. (2007). *After God*. University of Chicago Press.
20. Vācaspatimiśra. (1967). *Tattvakaumudī: Vācaspatimiśra's commentary on the Sāṃkhyakārikā* (S. S. Vangiya, Ed.). Chaukhamba Sanskrit Sansthan.
21. Varela, F. J., Thompson, E., & Rosch, E. (1991). *The embodied mind: Cognitive science and human experience*. MIT Press.
22. Vijñānabhikṣu. (1896). *Sāṅkhyapravacanabhāṣya* (R. Garbe, Ed.). Harvard University.

INTERNATIONAL JOURNAL OF INDIAN LANGUAGE RESEARCH STUDIES (IJILRS)
(Open Access, Double-Blind Peer Reviewed Journal)
ISSN Online: 3108-1797 ISSN Print: 3139- 3799

ಕರ್ನಾಟಕ ಮತ್ತು ಕೇರಳದ ಅರಣ್ಯ ಸಂರಕ್ಷಿತ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಸಂಪರ್ಕಿಸುವ ವನ್ಯಜೀವಿ ಕಾರಿಡಾರ್‌ಗಳ ಮೇಲೆ ಭೂದೃಶ್ಯ ವಿಘಟನೆಯ ಪರಿಣಾಮ

Shivaraj G

Research Scholar, Srinivas University, Mangaluru, India.

Article information
Received: 6th September 2025
Received in revised form: 9th October 2025
Accepted:10th November 2025
Available online:25th December 2025

Volume: 1
Issue:2
DOI: https://doi.org/10.63090/IJILRS/3108.1797.0008

Abstract

The Western Ghats are one of the world's major centers of biological diversity, extending across the states of Karnataka and Kerala. This study analyzes the impact of landscape fragmentation on wildlife corridors between protected forest areas in Karnataka and Kerala. Forest habitats have been significantly fragmented due to the expansion of agriculture, urbanization, infrastructure development, and plantation activities. Between 2000 and 2024, dense forest cover has declined by 9.01%. Critical corridors for the movement of elephants, tigers, leopards, and other wildlife such as the Thirunelli–Kudrakote, Edayarahalli–Dodda Sampige, and Wayanad–Bandipur corridors are under severe pressure. This research employs Geographic Information Systems (GIS) and remote sensing technologies to analyze fragmentation patterns and recommends conservation strategies to enhance ecological connectivity.

ಸಾರಾಂಶ

ಪಶ್ಚಿಮ ಘಟ್ಟಗಳು ಜಗತ್ತಿನ ಜೈವಿಕ ವೈವಿಧ್ಯತೆಯ ಪ್ರಮುಖ ಕೇಂದ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿದ್ದು, ಕರ್ನಾಟಕ ಮತ್ತು ಕೇರಳ ರಾಜ್ಯಗಳಾದ್ಯಂತ ವಿಸ್ತರಿಸಿದೆ. ಈ ಅಧ್ಯಯನವು ಕರ್ನಾಟಕ ಮತ್ತು ಕೇರಳದ ಅರಣ್ಯ ಸಂರಕ್ಷಿತ ಪ್ರದೇಶಗಳ ನಡುವಿನ ವನ್ಯಜೀವಿ ಕಾರಿಡಾರ್‌ಗಳ ಮೇಲೆ ಭೂದೃಶ್ಯ ವಿಘಟನೆಯ ಪರಿಣಾಮವನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸುತ್ತದೆ. ಕೃಷಿ ವಿಸ್ತರಣೆ, ನಗರೀಕರಣ, ಮೂಲಸೌಕರ್ಯ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಮತ್ತು ತೋಟಗಳ ವಿಸ್ತರಣೆಯಿಂದಾಗಿ ಅರಣ್ಯ ಆವಾಸಸ್ಥಾನಗಳು ಗಣನೀಯವಾಗಿ ವಿಘಟನೆಗೊಂಡಿವೆ. 2000 ರಿಂದ 2024 ರವರೆಗೆ ದಟ್ಟ ಅರಣ್ಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ 9.01% ಕಡಿತ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಆನೆ, ಹುಲಿ, ಚಿರತೆ ಮತ್ತು ಇತರ ವನ್ಯಜೀವಿಗಳ ಚಲನೆಗೆ ನಿರ್ಣಾಯಕವಾದ ಕಾರಿಡಾರ್‌ಗಳಾದ ತಿರುನೆಲ್ಲಿ-ಕುದ್ರಕೋಟೆ, ಎದಯರಹಳ್ಳಿ-ದೊಡ್ಡಸಂಪಿಗೆ, ಮತ್ತು ವಾಯನಾಡು-ಬಾಂಡಿಪುರ ಕಾರಿಡಾರ್‌ಗಳು ತೀವ್ರ ಒತ್ತಡದಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಸಂಶೋಧನೆಯು ಭೌಗೋಳಿಕ ಮಾಹಿತಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆ (GIS) ಮತ್ತು ದೂರಸಂವೇದನಾ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನಗಳನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡು ವಿಘಟನೆಯ ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸುತ್ತದೆ ಮತ್ತು ಪರಿಸರ ಸಂಪರ್ಕತೆಯನ್ನು ಸುಧಾರಿಸಲು ಸಂರಕ್ಷಣಾ ತಂತ್ರಗಳನ್ನು ಶಿಫಾರಸು ಮಾಡುತ್ತದೆ.

Keywords: - ಭೂದೃಶ್ಯ ವಿಘಟನೆ, ವನ್ಯಜೀವಿ ಕಾರಿಡಾರ್‌ಗಳು, ಪಶ್ಚಿಮ ಘಟ್ಟಗಳು, ಕರ್ನಾಟಕ, ಕೇರಳ, ಆನೆ ಸಂರಕ್ಷಣೆ, ಜೈವಿಕ ವೈವಿಧ್ಯತೆ, ಪರಿಸರ ಸಂಪರ್ಕತೆ

1. ಪರಿಚಯ

ಪಶ್ಚಿಮ ಘಟ್ಟಗಳು ಭಾರತದ ಪಶ್ಚಿಮ ಕರಾವಳಿಯ ಸಮಾನಾಂತರವಾಗಿ ಸುಮಾರು 1,600 ಕಿಲೋಮೀಟರ್ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ್ದು, ಜಗತ್ತಿನ ಜೈವಿಕ ವೈವಿಧ್ಯತೆಯ ಪ್ರಮುಖ ಕೇಂದ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿದೆ. ಈ ಪರ್ವತ ಶ್ರೇಣಿಯು ಗುಜರಾತ್, ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ, ಗೋವಾ, ಕರ್ನಾಟಕ, ಕೇರಳ ಮತ್ತು ತಮಿಳುನಾಡು ರಾಜ್ಯಗಳಾದ್ಯಂತ ವಿಸ್ತರಿಸಿದೆ. ಭಾರತದ ಸುಮಾರು 6% ಭೂಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದ್ದರೂ, ಪಶ್ಚಿಮ ಘಟ್ಟಗಳು ದೇಶದ 30% ಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಸಸ್ಯ, ಮೀನು, ಉಭಯಚರ, ಪಕ್ಷಿ ಮತ್ತು ಸಸ್ತನಿ ಪ್ರಭೇದಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ.

ಕರ್ನಾಟಕ ಮತ್ತು ಕೇರಳ ರಾಜ್ಯಗಳು ಪಶ್ಚಿಮ ಘಟ್ಟಗಳ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಣಾಯಕ ಜೈವಿಕ ವೈವಿಧ್ಯತೆಯ ಭಂಡಾರಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ನಾಗರಹೊಳೆ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಉದ್ಯಾನವನ, ಬಾಂಡಿಪುರ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಉದ್ಯಾನವನ, ವಾಯನಾಡು ವನ್ಯಜೀವಿ ಧಾಮ, ಪೆರಿಯಾರ್ ಹುಲಿ ಸಂರಕ್ಷಿತ ಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಸೈಲೆಂಟ್ ವ್ಯಾಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಉದ್ಯಾನವನದಂತಹ ಪ್ರಮುಖ ಸಂರಕ್ಷಿತ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಏಷ್ಯಾದ ಆನೆಗಳು, ಹುಲಿಗಳು, ಚಿರತೆಗಳು ಮತ್ತು ಅಳಿವಿನಂಚಿನಲ್ಲಿರುವ ಸಿಂಹ ಬಾಲದ ಮಕಾಕ್‌ಗಳಿಗೆ ನೆಲೆಯಾಗಿವೆ. ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ-ನೀಲಗಿರಿ-ಪೂರ್ವ ಘಟ್ಟಗಳ ಉಪ-ಜನಸಂಖ್ಯೆಯು 6,500 ಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಆನೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ ಎಂದು ಅಂದಾಜಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಆದರೆ, ಕಳೆದ ಕೆಲವು ದಶಕಗಳಲ್ಲಿ, ಮಾನವ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಈ ಭೂದೃಶ್ಯಗಳನ್ನು ತೀವ್ರವಾಗಿ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರಿವೆ. ಕೃಷಿ ವಿಸ್ತರಣೆ, ನಗರೀಕರಣ, ರಸ್ತೆಗಳು ಮತ್ತು ರೈಲು ಮಾರ್ಗಗಳಂತಹ ಮೂಲಸೌಕರ್ಯ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ, ಕಾಫಿ ಮತ್ತು ಚಹಾ ತೋಟಗಳು, ಮತ್ತು ಜನಸಂಖ್ಯೆಯ ಒತ್ತಡದಿಂದಾಗಿ ಅರಣ್ಯ ಆವಾಸಸ್ಥಾನಗಳು ಸಣ್ಣ, ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ತುಣುಕುಗಳಾಗಿ ವಿಘಟನೆಗೊಂಡಿವೆ. ಈ ವಿಘಟನೆಯು ವನ್ಯಜೀವಿಗಳ ಚಲನೆಯನ್ನು ತೀವ್ರವಾಗಿ ನಿರ್ಬಂಧಿಸುತ್ತದೆ, ಜನಸಂಖ್ಯಾ ವಿಭಜನೆಗೆ ಕಾರಣವಾಗುತ್ತದೆ, ಮತ್ತು ಮಾನವ-ವನ್ಯಜೀವಿ ಸಂಘರ್ಷವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುತ್ತದೆ.

2. ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಮೀಕ್ಷೆ

2.1. ಪಶ್ಚಿಮ ಘಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಅರಣ್ಯ ವಿಘಟನೆ

ರೆಡ್ಡಿ ಮತ್ತು ಇತರರು ಪಶ್ಚಿಮ ಘಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ 1920 ರಿಂದ 2013 ರವರೆಗೆ ಸುಮಾರು 35% ಅರಣ್ಯ ಪ್ರದೇಶದ ನಷ್ಟವನ್ನು ದಾಖಲಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ವಿಘಟನೆಯು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ತೀವ್ರವಾಗಿದೆ, ಅಲ್ಲಿ 45% ಭೂಪ್ರದೇಶವು ಪಶ್ಚಿಮ ಘಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿದೆ.[1] ಪಶ್ಚಿಮ ಘಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಕೃಷಿ, ತೋಟಗಳು ಮತ್ತು ಮಾನವ ವಸತಿಗಳ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಅರಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅನಾರಣ್ಯ ಪ್ರದೇಶದ ಪ್ರಮಾಣವಿದೆ.

ಕಾಲೆ ಮತ್ತು ಇತರರು ಉತ್ತರ ಪಶ್ಚಿಮ ಘಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ 20 ವರ್ಷಗಳ ಅಂತರದಲ್ಲಿ ವಿಘಟನೆಯ ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿದ್ದಾರೆ.[2] 1985-87 ರಿಂದ 2005 ರವರೆಗೆ ದಟ್ಟ ಅರಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಗಣನೀಯ ಕಡಿತ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ, ಇದು ಗುಣಮಟ್ಟದ ಆವಾಸಸ್ಥಾನದ ನಷ್ಟವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ದುಟ್ಟಾ ಮತ್ತು ಇತರರು ರಸ್ತೆಗಳು ಮತ್ತು ವಿದ್ಯುತ್ ಪ್ರಸರಣ ಮಾರ್ಗಗಳಂತಹ ರೇಖೀಯ ಮೂಲಸೌಕರ್ಯವು ಅರಣ್ಯ ವಿಘಟನೆಯ ಪ್ರಮುಖ ಚಾಲಕವಾಗಿದೆ ಎಂದು ಕಂಡುಹಿಡಿದರು.[3]

2.2. ವನ್ಯಜೀವಿ ಕಾರಿಡಾರ್‌ಗಳ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ

ವಿಕ್ರಮಣಾಯಕೆ ಮತ್ತು ಇತರರು ಆನೆ ಮತ್ತು ಹುಲಿಗಳ ಚಲನೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಪಶ್ಚಿಮ ಘಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಐದು ಪ್ರಮುಖ ಕಾರಿಡಾರ್‌ಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ.[4] ವನ್ಯಜೀವಿ ಟ್ರಸ್ಟ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯಾ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ 28 ಆನೆ ಕಾರಿಡಾರ್‌ಗಳನ್ನು ದಾಖಲಿಸಿದೆ, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವು ಕರ್ನಾಟಕ-ಕೇರಳ ಗಡಿಯಲ್ಲಿವೆ.[5]

ವನ್ಯಜೀವಿ ಟ್ರಸ್ಟ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯಾ ತಿರುನೆಲ್ಲಿ-ಕುದ್ರಕೋಟೆ ಕಾರಿಡಾರ್ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ ವನ್ಯಜೀವಿ ಧಾಮ (ಕರ್ನಾಟಕ) ಮತ್ತು ವಾಯನಾಡು ವನ್ಯಜೀವಿ ಧಾಮ (ಕೇರಳ) ನಡುವೆ ಸಂಪರ್ಕವನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತದೆ ಎಂದು ದಾಖಲಿಸಿದೆ.[5] ಈ 2,200 ಎಕರೆ ಕಾರಿಡಾರ್ ಬನ್ನೇರಘಟ್ಟದಿಂದ (ಕರ್ನಾಟಕ) ವಾಯನಾಡ್ ವರೆಗಿನ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ವನ್ಯಜೀವಿ ಆವಾಸಸ್ಥಾನವನ್ನು ಸಂಪರ್ಕಿಸುತ್ತದೆ.

2.3. ವಿಘಟನೆಯ ಪರಿಣಾಮಗಳು

ಮಿದ್ಹಾ ಮತ್ತು ಇತರರು ಮತ್ತು ರವಿಶಂಕರ್ ಮತ್ತು ಇತರರು ಪಶ್ಚಿಮ ಘಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಅರಣ್ಯ ವಿಘಟನೆಯಿಂದಾಗಿ ಅತಿದೊಡ್ಡ ನಷ್ಟವು ವಲಸೆ ಹೋಗುವ ಏಷ್ಯಾದ ಆನೆಗಳ ಹಿಂಡುಗಳಿಗೆ ಎಂದು ವರದಿ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ.[6,7] ಶರ್ಮಾ ಮತ್ತು ಇತರರು ಅಧಿಕ ಮಾನವ ಚಟುವಟಿಕೆಯೊಂದಿಗಿನ ಕಾರಿಡಾರ್‌ಗಳು ಪ್ರಾಣಿಗಳಿಂದ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿ ಬಳಕೆಯಾಗದಿರಬಹುದು ಮತ್ತು ಹೀಗಾಗಿ ಸಂಪರ್ಕತೆಯನ್ನು ಖಾತ್ರಿಪಡಿಸುವುದಿಲ್ಲ ಎಂದು ಕಂಡುಹಿಡಿದರು.[8]

ಕುಮಾರ್ ಮತ್ತು ಇತರರು ಪಶ್ಚಿಮ ಘಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ 1973 ರಿಂದ 1995 ರವರೆಗೆ 25% ಅರಣ್ಯ ಪ್ರದೇಶದ ನಷ್ಟವನ್ನು ಅಂದಾಜಿಸಿದ್ದಾರೆ, ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಅರಣ್ಯಗಳ ಅವನತಿ ಮತ್ತು ಕೃಷಿ ಮತ್ತು ತೋಟಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿದ ಪರಿವರ್ತನೆ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ.[9]

3. ಸಂಶೋಧನಾ ವಿಧಾನ

3.1. ಅಧ್ಯಯನ ಪ್ರದೇಶ

ಅಧ್ಯಯನ ಪ್ರದೇಶವು ಕರ್ನಾಟಕ ಮತ್ತು ಕೇರಳದ ನಡುವಿನ ಪಶ್ಚಿಮ ಘಟ್ಟಗಳ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗವನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಈ ಭೂದೃಶ್ಯವು ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ ವನ್ಯಜೀವಿ ಧಾಮ, ನಾಗರಹೊಳೆ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಉದ್ಯಾನವನ, ಬಾಂಡಿಪುರ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಉದ್ಯಾನವನ (ಕರ್ನಾಟಕ), ವಾಯನಾಡು ವನ್ಯಜೀವಿ ಧಾಮ, ಸೈಲೆಂಟ್ ವ್ಯಾಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಉದ್ಯಾನವನ, ಮತ್ತು ಪೆರಿಯಾರ್ ಹುಲಿ ಸಂರಕ್ಷಿತ ಪ್ರದೇಶ (ಕೇರಳ) ಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ.

3.2. ದತ್ತಾಂಶ ಸಂಗ್ರಹಣೆ

ಈ ಅಧ್ಯಯನವು ಬಹು-ಸಮಯದ ಉಪಗ್ರಹ ಚಿತ್ರಗಳು, ಸಂರಕ್ಷಿತ ಪ್ರದೇಶ ಗಡಿಗಳು, ಅರಣ್ಯ ವಿಭಾಗಗಳ ಡೇಟಾ, ಮತ್ತು ಕ್ಷೇತ್ರ ಸಮೀಕ್ಷೆಗಳನ್ನು ಸಂಯೋಜಿಸಿದೆ. ಲ್ಯಾಂಡ್‌ಸ್ಯಾಟ್ ಮತ್ತು ಸೆಂಟಿನೆಲ್ ಉಪಗ್ರಹಗಳಿಂದ ದೂರಸಂವೇದನಾ ದತ್ತಾಂಶವನ್ನು 2000, 2010, 2020 ಮತ್ತು 2024 ವರ್ಷಗಳಿಗೆ ಪಡೆಯಲಾಗಿದೆ.

3.3. ವಿಶ್ಲೇಷಣಾ ತಂತ್ರಗಳು

ಈ ಕೆಳಗಿನ ವಿಶ್ಲೇಷಣಾ ತಂತ್ರಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ:

- ಭೌಗೋಳಿಕ ಮಾಹಿತಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆ (GIS) ಬಳಸಿ ಅರಣ್ಯ ಪ್ರದೇಶದ ಬದಲಾವಣೆ ಪತ್ತೆ
- ಭೂದೃಶ್ಯ ವಿಘಟನೆಯ ಸೂಚ್ಯಂಕಗಳ ಲೆಕ್ಕಾಚಾರ
- ವನ್ಯಜೀವಿ ಕಾರಿಡಾರ್‌ಗಳ ಸಂಪರ್ಕತೆ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ
- ಆನೆಗಳ ಚಲನೆಯ ಮಾದರಿಗಳ ಮೌಲ್ಯಮಾಪನ

4. ಫಲಿತಾಂಶಗಳು

4.1. ಅರಣ್ಯ ಪ್ರದೇಶ ಬದಲಾವಣೆ

ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯು 2000 ರಿಂದ 2024 ರವರೆಗೆ ಅಧ್ಯಯನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ದಟ್ಟ ಅರಣ್ಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ 9.01% ಗಣನೀಯ ಕಡಿತವನ್ನು ಬಹಿರಂಗಪಡಿಸಿತು. ಈ ನಷ್ಟವು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಕೃಷಿ ಭೂಮಿ ಮತ್ತು ನಗರ ವಸಾಹತುಗಳ ವಿಸ್ತರಣೆಯಿಂದಾಗಿ ಸಂಭವಿಸಿದೆ. ಕೆಳಗಿನ ಕೋಷ್ಟಕ 1 ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಭೂ-ಬಳಕೆ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ.

ಕೋಷ್ಟಕ 1. ಭೂ-ಬಳಕೆ ಬದಲಾವಣೆ (2000-2024)

ಭೂ-ಬಳಕೆ ವರ್ಗ	2000 (km²)	2010 (km²)	2020 (km²)	2024 (km²)
ದಟ್ಟ ಅರಣ್ಯ	8,756	8,432	8,154	7,967
ಮಧ್ಯಮ ಅರಣ್ಯ	3,421	3,589	3,712	3,823
ಕೃಷಿ ಭೂಮಿ	1,234	1,498	1,687	1,834
ತೋಟಗಳು	892	1,023	1,145	1,234
ನಗರ ಪ್ರದೇಶ	145	187	234	276

4.2. ಪ್ರಮುಖ ವನ್ಯಜೀವಿ ಕಾರಿಡಾರ್‌ಗಳು

ಅಧ್ಯಯನವು ಕರ್ನಾಟಕ ಮತ್ತು ಕೇರಳದ ನಡುವೆ ಏಳು ಪ್ರಮುಖ ವನ್ಯಜೀವಿ ಕಾರಿಡಾರ್‌ಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದೆ. ಕೋಷ್ಟಕ 2 ಈ ಕಾರಿಡಾರ್‌ಗಳು, ಅವುಗಳ ಸ್ಥಿತಿ ಮತ್ತು ಪ್ರಮುಖ ಬೆದರಿಕೆಗಳನ್ನು ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತಗೊಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಕೋಷ್ಟಕ 2. ಕರ್ನಾಟಕ-ಕೇರಳ ವನ್ಯಜೀವಿ ಕಾರಿಡಾರ್‌ಗಳು

ಕಾರಿಡಾರ್ ಹೆಸರು	ಸಂಪರ್ಕಿಸುವ ಪ್ರದೇಶಗಳು	ಸ್ಥಿತಿ	ಪ್ರಮುಖ ಬೆದರಿಕೆಗಳು
ತಿರುನೆಲ್ಲಿ-ಕುದ್ರಕೋಟೆ	ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ-ವಾಯನಾಡು	ಭಾಗಶಃ ಸುರಕ್ಷಿತ	ಮಾನವ ವಸತಿ
ಎದಯರಹಳ್ಳಿ-ದೊಡ್ಡಸಂಪಿಗೆ	BRT-ಕೊಲ್ಲೇಗಾಲ	ಸುರಕ್ಷಿತ	ಕೃಷಿ ವಿಸ್ತರಣೆ
ವಾಯನಾಡು-ಬಾಂಡಿಪುರ	ವಾಯನಾಡು-ಬಾಂಡಿಪುರ-ನಾಗರಹೊಳೆ	ಒತ್ತಡದಲ್ಲಿ	ರಸ್ತೆಗಳು, ಪ್ರವಾಸೋದ್ಯಮ
ಕಲ್ಲರ್-ಗಾಂಧಪಲ್ಲಮ್	ಕೋಯಮತ್ತೂರು-ಸೈಲೆಂಟ್ ವ್ಯಾಲಿ	ಗಂಭೀರ ಅಪಾಯ	ವಿದ್ಯುತ್ ಮಾರ್ಗಗಳು
ಸೇಗೂರು	ಮುದುಮಲೈ-ಬಾಂಡಿಪುರ	ಒತ್ತಡದಲ್ಲಿ	ವಸತಿಗಳು, ರೆಸಾರ್ಟ್‌ಗಳು

4.3. ವಿಘಟನೆಯ ಪರಿಣಾಮಗಳು

ವಿಘಟನೆ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯು ವನ್ಯಜೀವಿಗಳ ಮೇಲೆ ಗಂಭೀರ ಪರಿಣಾಮಗಳನ್ನು ಬಹಿರಂಗಪಡಿಸಿತು. 2020-2025 ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ, ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಆನೆಗಳಿಂದ 198 ಮಾನವ ಸಾವುಗಳು ಸಂಭವಿಸಿದವು, ಚಾಮರಾಜನಗರ, ಕೊಡಗು, ಹಾಸನ ಮತ್ತು ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಹಾನಿಗೊಳಗಾಗಿವೆ. ಕೇರಳದಲ್ಲಿ, ಅದೇ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ 111 ಮಾನವ ಸಾವುಗಳು ಮತ್ತು 1,500 ಗಾಯಗಳು ವರದಿಯಾಗಿವೆ.

ಜೆನೆಟಿಕ್ ಅಧ್ಯಯನಗಳು ನೀಲಗಿರಿ ಜೀವಗೋಳ ಸಂರಕ್ಷಿತ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ (ನಾಗರಹೊಳೆ, BRT ಧಾಮ, ವಾಯನಾಡು, ಸತ್ಯಮಂಗಲಂ ಮತ್ತು ಮುದುಮಲೈ) ಆನೆಗಳು ಒಂದು ಜೆನೆಟಿಕ್ ಸಮೂಹವನ್ನು ರೂಪಿಸುತ್ತವೆ ಎಂದು ತೋರಿಸುತ್ತವೆ. ಪೆರಿಯಾರ್, ಕಲಕ್ಕಾಡ್ ಮುಂದಂತುರೈ ಮತ್ತು ಅನಾಮಲೈ ಹುಲಿ ಸಂರಕ್ಷಿತ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿನ ಆನೆಗಳು ವಿಭಿನ್ನ ಜೆನೆಟಿಕ್ ರಚನೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ, ಇದು ಪಾಲಘಾಟ್ ಗ್ಯಾಪ್‌ನಿಂದ ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ.

5. ಚರ್ಚೆ

5.1. ವಿಘಟನೆಯ ಮಾದರಿಗಳು

ಈ ಅಧ್ಯಯನದ ಫಲಿತಾಂಶಗಳು ರೆಡ್ಡಿ ಮತ್ತು ಇತರರ ಹಿಂದಿನ ಸಂಶೋಧನೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಸ್ಥಿರವಾಗಿವೆ, ಇದು ಪಶ್ಚಿಮ ಘಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ನಿರಂತರ ಅರಣ್ಯ ನಷ್ಟವನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ.[1] 2000-2024 ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ 9.01% ದಟ್ಟ ಅರಣ್ಯದ ಕಡಿತವು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಳವಳಕಾರಿಯಾಗಿದೆ, ಏಕೆಂದರೆ ಈ ಆವಾಸಸ್ಥಾನಗಳು ಆನೆ, ಹುಲಿ ಮತ್ತು ಚಿರತೆಗಳಂತಹ ಪ್ರಮುಖ ಪ್ರಭೇದಗಳಿಗೆ ನಿರ್ಣಾಯಕವಾಗಿವೆ.[1]

ವಿಘಟನೆಯ ಪ್ರಮುಖ ಚಾಲಕಗಳು ಕೃಷಿ ವಿಸ್ತರಣೆ (600 km^2 ಹೆಚ್ಚಳ), ತೋಟ ವಿಸ್ತರಣೆ (342 km^2 ಹೆಚ್ಚಳ), ಮತ್ತು ನಗರೀಕರಣ (131 km^2 ಹೆಚ್ಚಳ) ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ರೇಖೀಯ ಮೂಲಸೌಕರ್ಯ, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ರಸ್ತೆಗಳು ಮತ್ತು ವಿದ್ಯುತ್ ಪ್ರಸರಣ ಮಾರ್ಗಗಳು, ಅರಣ್ಯ ತುಣುಕುಗಳ ಪ್ರತ್ಯೇಕತೆಯನ್ನು ಮತ್ತಷ್ಟು ತೀವ್ರಗೊಳಿಸಿವೆ.

5.2. ಕಾರಿಡಾರ್ ಸಂಪರ್ಕತೆ

ತಿರುನೆಲ್ಲಿ-ಕುದ್ರಕೋಟೆ ಕಾರಿಡಾರ್‌ನ ಭಾಗಶಃ ಸುರಕ್ಷತೆಯು ಸಂರಕ್ಷಣೆಯ ಪ್ರಮುಖ ಸಾಧನೆಯಾಗಿದೆ. ವನ್ಯಜೀವಿ ಟ್ರಸ್ಟ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯಾದ ವರದಿಯ ಪ್ರಕಾರ, ಸ್ಥಳೀಯ ಸಮುದಾಯಗಳ ಸ್ವಯಂಪ್ರೇರಿತ ಸ್ಥಳಾಂತರದ ನಂತರ ಆನೆಗಳ ಚಲನೆಯು ಗಣನೀಯವಾಗಿ ಸುಧಾರಿಸಿದೆ.[5] ಸುರಕ್ಷಿತ

ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಆನೆ ಗೊಬ್ಬರ ಎದುರಾಗುವ ದರವು 21.79 ಆಗಿದ್ದು, ಕಾರಿಡಾರ್ ನಿಯಮಿತವಾಗಿ ಬಳಕೆಯಾಗುತ್ತಿದೆ ಎಂದು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

ಆದರೆ, ಶರ್ಮಾ ಮತ್ತು ಇತರರ ಸಂಶೋಧನೆಯು ಅಧಿಕ ಮಾನವ ಚಟುವಟಿಕೆಯೊಂದಿಗಿನ ಕಾರಿಡಾರ್‌ಗಳು ಪರಿಣಾಮಕಾರಿ ಸಂಪರ್ಕತೆಯನ್ನು ಖಾತ್ರಿಪಡಿಸದಿರಬಹುದು ಎಂದು ಎಚ್ಚರಿಸುತ್ತದೆ.[8] ವಾಯನಾಡು-ಬಾಂಡಿಪುರ ಮತ್ತು ಸೇಗೂರು ಕಾರಿಡಾರ್‌ಗಳಂತಹ ಹಲವಾರು ಕಾರಿಡಾರ್‌ಗಳು ರೆಸಾರ್ಟ್‌ಗಳು, ರಸ್ತೆಗಳು ಮತ್ತು ಇತರ ಮಾನವ ಮೂಲಸೌಕರ್ಯದಿಂದಾಗಿ ತೀವ್ರ ಒತ್ತಡದಲ್ಲಿವೆ.

5.3. ಮಾನವ-ವನ್ಯಜೀವಿ ಸಂಘರ್ಷ

ವಿಘಟನೆ ಮತ್ತು ಮಾನವ-ವನ್ಯಜೀವಿ ಸಂಘರ್ಷದ ನಡುವಿನ ಬಲವಾದ ಸಂಬಂಧವು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಕರ್ನಾಟಕ ಮತ್ತು ಕೇರಳ ಎರಡರಲ್ಲೂ ಆನೆ-ಮಾನವ ಸಂಘರ್ಷದ ಘಟನೆಗಳು ಗಣನೀಯವಾಗಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿವೆ, 2020-2025 ರಲ್ಲಿ 309 ಮಾನವ ಮರಣಗಳು ಸಂಭವಿಸಿವೆ. ಸಂಘರ್ಷವು ಕೃಷಿ ಭೂಮಿಗೆ ಸಮೀಪದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಧಿಕವಾಗಿದೆ, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಬ್ಬು ಮತ್ತು ಬಾಳೆಹಣ್ಣಿನ ತೋಟಗಳಲ್ಲಿ.

SAIEE 2021-25 ವರದಿಯು ಸಂಘರ್ಷವನ್ನು ತಗ್ಗಿಸಲು ಸೌರ ಬೇಲಿಗಳು, ಕಂದಕ ತಡೆಗಳು, ರೇಡಿಯೋ ಕಾಲರ್‌ಗಳು ಮತ್ತು GPS ಟ್ರಾಕಿಂಗ್‌ನಂತಹ ಸಮುದಾಯ-ಚಾಲಿತ ಪರಿಹಾರಗಳನ್ನು ಶಿಫಾರಸು ಮಾಡುತ್ತದೆ.

6. ಸಂರಕ್ಷಣಾ ಶಿಫಾರಸುಗಳು

ಕರ್ನಾಟಕ ಮತ್ತು ಕೇರಳದ ನಡುವೆ ಪರಿಸರ ಸಂಪರ್ಕತೆಯನ್ನು ಸುಧಾರಿಸಲು ಈ ಕೆಳಗಿನ ತಂತ್ರಗಳನ್ನು ಶಿಫಾರಸು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ:

- ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿರುವ ವನ್ಯಜೀವಿ ಕಾರಿಡಾರ್‌ಗಳ ಕಾನೂನು ಸಂರಕ್ಷಣೆ ಮತ್ತು ವಿಸ್ತರಣೆ
- ಕಾರಿಡಾರ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಮೂಲಸೌಕರ್ಯ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯ ಕಟ್ಟುನಿಟ್ಟಾದ ನಿಯಂತ್ರಣ
- ಸ್ವಯಂಪ್ರೇರಿತ ಪುನರ್ವಸತಿ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳ ಮೂಲಕ ಸಮುದಾಯ ಭಾಗವಹಿಸುವಿಕೆ
- ಅರಣ್ಯ ತುಣುಕುಗಳ ನಡುವೆ ಹಸಿರು ಸೇತುವೆಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆ
- GIS ಮತ್ತು ದೂರಸಂವೇದನಾ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಬಳಸಿ ನಿಯಮಿತ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆ
- ಮಾನವ-ವನ್ಯಜೀವಿ ಸಂಘರ್ಷವನ್ನು ತಗ್ಗಿಸಲು ಮುಂಚಿನ ಎಚ್ಚರಿಕೆ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳು
- ಕರ್ನಾಟಕ ಮತ್ತು ಕೇರಳದ ನಡುವೆ ಅಂತರ-ರಾಜ್ಯ ಸಮನ್ವಯ ಕಾರ್ಯವಿಧಾನಗಳು
- ಸಂರಕ್ಷಣಾ ಅರಿವು ಮೂಡಿಸಲು ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳು

7. ತೀರ್ಮಾನ

ಈ ಅಧ್ಯಯನವು ಕರ್ನಾಟಕ ಮತ್ತು ಕೇರಳದ ಅರಣ್ಯ ಸಂರಕ್ಷಿತ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಸಂಪರ್ಕಿಸುವ ವನ್ಯಜೀವಿ ಕಾರಿಡಾರ್‌ಗಳ ಮೇಲೆ ಭೂದೃಶ್ಯ ವಿಘಟನೆಯ ಗಂಭೀರ ಪರಿಣಾಮವನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸುತ್ತದೆ. 2000 ರಿಂದ 2024 ರವರೆಗೆ ದಟ್ಟ ಅರಣ್ಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ 9.01% ಕಡಿತವು ಆನೆ, ಹುಲಿ, ಚಿರತೆ ಮತ್ತು ಇತರ ಪ್ರಮುಖ ಪ್ರಭೇದಗಳಿಗೆ ಆವಾಸಸ್ಥಾನದ ಗಣನೀಯ ನಷ್ಟವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

ತಿರುನೆಲ್ಲಿ-ಕುದ್ರಕೋಟೆ, ಎದಯರಹಳ್ಳಿ-ದೊಡ್ಡಸಂಪಿಗೆ, ವಾಯನಾಡು-ಬಾಂಡಿಪುರ, ಕಲ್ಲರ್-ಗಾಂಧಪಲ್ಲಮ್ ಮತ್ತು ಸೇಗೂರು ಕಾರಿಡಾರ್‌ಗಳಂತಹ ನಿರ್ಣಾಯಕ ವನ್ಯಜೀವಿ ಕಾರಿಡಾರ್‌ಗಳು ವಿವಿಧ ಮಟ್ಟದ ಒತ್ತಡಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸುತ್ತಿವೆ. ಈ ಕಾರಿಡಾರ್‌ಗಳನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸುವುದು ಮತ್ತು ಪುನಃಸ್ಥಾಪಿಸುವುದು ಜೀನ್ ಹರಿವನ್ನು ಕಾಪಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು, ಅಂತರತಳಿಗಳನ್ನು ತಡೆಯಲು, ಮತ್ತು ದೀರ್ಘಾವಧಿಯ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯ ಸ್ಥಿರತೆಯನ್ನು ಖಾತ್ರಿಪಡಿಸಲು ಅತ್ಯಗತ್ಯವಾಗಿದೆ.

2020-2025 ರಲ್ಲಿ 309 ಮಾನವ ಸಾವುಗಳೊಂದಿಗೆ ಹೆಚ್ಚುತ್ತಿರುವ ಮಾನವ-ವನ್ಯಜೀವಿ ಸಂಘರ್ಷವು ವಿಘಟನೆಯ ತುರ್ತು ಪರಿಣಾಮಗಳನ್ನು ಎತ್ತಿ ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ಸಮುದಾಯ ಭಾಗವಹಿಸುವಿಕೆ, ಮುಂಚಿನ ಎಚ್ಚರಿಕೆ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳು ಮತ್ತು ಕಾರಿಡಾರ್ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನಗಳನ್ನು ಸಂಯೋಜಿಸುವ ಸಮಗ್ರ ಸಂರಕ್ಷಣಾ ತಂತ್ರವು ಅಗತ್ಯವಾಗಿದೆ.

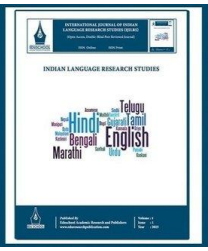
ಸ್ವಯಂಪ್ರೇರಿತ ಪುನರ್ವಸತಿ ಮಾದರಿಯ ಮೂಲಕ ತಿರುನೆಲ್ಲಿ-ಕುದ್ರಕೋಟೆ ಕಾರಿಡಾರ್‌ನ ಸಫಲ ಸುರಕ್ಷತೆಯು ಕಾರಿಡಾರ್ ಸಂರಕ್ಷಣೆಗೆ ಪುನರಾವರ್ತಿಸಬಹುದಾದ ಮಾದರಿಯನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತದೆ. ಸ್ಥಳಾಂತರದ ನಂತರ ವನ್ಯಜೀವಿ ಸಂಘರ್ಷದಲ್ಲಿ 90% ಕಡಿತವು ಸಮುದಾಯ-ಆಧಾರಿತ ಸಂರಕ್ಷಣೆಯ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸುತ್ತದೆ.

ಭವಿಷ್ಯದ ಸಂಶೋಧನೆಯು ದೀರ್ಘಾವಧಿಯ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆ, ಹವಾಮಾನ ಬದಲಾವಣೆಯ ಪರಿಣಾಮಗಳ ಮೌಲ್ಯಮಾಪನ, ಮತ್ತು ಕಾರಿಡಾರ್ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿತ್ವದ ತಳೀಯ ಮೌಲ್ಯಮಾಪನಕ್ಕೆ ಜೆನೆಟಿಕ್ ಅಧ್ಯಯನಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿರಬೇಕು. ಕರ್ನಾಟಕ ಮತ್ತು ಕೇರಳದ ನಡುವಿನ ಅಂತರ-ರಾಜ್ಯ ಸಮನ್ವಯ ಪಾಲನೀಯ ಸಂರಕ್ಷಣಾ ಪ್ರಯತ್ನಗಳಿಗೆ ಅತ್ಯಗತ್ಯವಾಗಿದೆ.

ಉಲ್ಲೇಖಗಳು

1. Reddy, C. S., Sreelekha, C. S. S., Amarnath, G., & Roy, P. S. (2016). Analyzing the spatial distribution of biodiversity hotspots in the Western Ghats. *International Journal of Innovative Research in Management and Physical Sciences, 2*(5). https://www.ijirmps.org/papers/2018/5/230995.pdf
2. Kale, M. P., Talukdar, G., & Panigrahy, R. K. (2010). Patterns of fragmentation and identification of possible corridors in North Western Ghats. *Journal of the Indian Society of Remote Sensing, 38*(4), 643–656. https://doi.org/10.1007/s12524-010-0043-5
3. Dutta, T., Sharma, S., Malhotra, N. H., Jhala, Y. V., Qureshi, Q., & Singh, R. (2020). Navigating paved paradise: Evaluating landscape permeability to movement for large mammals in two conservation priority landscapes in India. *Biological Conservation, 247*, 108613. https://doi.org/10.1016/j.biocon.2020.108613
4. Wikramanayake, E., Dinerstein, E., & Loucks, C. J. (1999). *Terrestrial ecoregions of the Indo-Pacific: A conservation assessment*. Island Press.
5. Wildlife Trust of India. (2020, August 12). Wildlife Trust of India releases its conservation action report on securing the Wayanad elephant corridor [Press release]. https://www.wti.org.in/news/wildlife-trust-of-india-releases-its-conservation-action-report-on-securing-the-wayanad-elephant-corridor/
6. Midha, N., Patel, U., Kaul, R., & Athreya, V. (2022, May 16). Corridors with high human activities may not ease elephant connectivity: Study. *Mongabay India*. https://india.mongabay.com/2022/05/corridors-with-high-human-activities-may-not-ease-elephant-connectivity-study/
7. Ravisankar, T., Murthy, S., Kirankumar, K., & Patnaik, N. (2019). Forest fragmentation analysis in part of Kalsubai Harishchandragad Wildlife Sanctuary of Northern Western Ghats, Maharashtra. *Indian Journal of Ecology, 49*(2), 299–304.
8. Sharma, S., Dutta, T., & Qureshi, Q. (2022). Bits and pieces: Forest fragmentation by linear intrusions in India. *Land Use Policy, 99*, 105035.
9. Kumar, M. A., Vijayakrishnan, S., & Singh, M. (2018). Whose habitat is it anyway? Role of natural and anthropogenic habitats in conservation of charismatic species. *Tropical Conservation Science, 11*, 1–9. https://doi.org/10.1177/1940082918788451

INTERNATIONAL JOURNAL OF INDIAN LANGUAGE RESEARCH STUDIES (IJILRS)
(Open Access, Double-Blind Peer Reviewed Journal)
ISSN Online: 3108-1797 ISSN Print: 3139- 3799

കേരളത്തിലെ കാർഷിക പ്രതിസന്ധിയും യുവാക്കളുടെ നഗരാഭിമുഖ്യവും- ഒരു സാമൂഹ്യ-സാമ്പത്തിക വിശകലനം

Ancy K.P

J M Assumption Higher Secondary School, Varandarappilly, Thrissur, India.

Article information
Received:9th September 2025
Received in revised form:10th October 2025
Accepted:11th November 2025
Available online:25th December 2025

Volume:1
Issue:2
DOI: https://doi.org/10.63090/IJILRS/3108.1797.0009

Abstract

This study analyzes the profound transformations that have taken place in Kerala's agricultural sector over the past three decades and the resulting trend of youth migration toward urban areas. The continuous decline in the extent of agricultural land, the conversion of cultivable land into fallow land, the lack of profitability in agricultural income, and the reduction in the agricultural labor force are the major components of Kerala's agrarian crisis. In the financial year 2023–24, agriculture and allied sectors contributed only 8.3 percent to Kerala's Gross State Value Added. According to the Kerala Migration Survey 2023, approximately 0.5 million people have migrated from the state to other states, with the majority belonging to the younger generation. Karnataka, Tamil Nadu, and Maharashtra are the primary destination states. Based on government statistics, Kerala Migration Survey data, and academic research studies, this paper examines the interrelationship between the agrarian crisis and youth migration.

സാരാംശം

കേരളത്തിലെ കാർഷിക മേഖലയിൽ കഴിഞ്ഞ മൂന്ന് പതിറ്റാണ്ടുകളായി സംഭവിച്ചിട്ടുള്ള സമൂലമായ പരിവർത്തനങ്ങളും അതിന്റെ പരിണിത ഫലമായി യുവാക്കളുടെ നഗരാഭിമുഖമായ കുടിയേറ്റ പ്രവണതയും ഈ പഠനം വിശകലനം ചെയ്യുന്നു. കാർഷിക ഭൂമിയുടെ അളവിൽ തുടർച്ചയായ കുറവ്, കൃഷിയോഗ്യമായ ഭൂമിയുടെ തരിശ്ശുവൽക്കരണം, കാർഷിക വരുമാനത്തിന്റെ ലാഭകരതയില്ലായ്മ, കാർഷിക തൊഴിൽ ശക്തിയുടെ കുറവ് എന്നിവ കേരളത്തിന്റെ കാർഷിക പ്രതിസന്ധിയുടെ പ്രധാന ഘടകങ്ങളാണ്. 2023-24 സാമ്പത്തിക വർഷത്തിൽ കേരളത്തിന്റെ മൊത്തം സംസ്ഥാന മൂല്യവർധനയിൽ കാർഷികവും അനുബന്ധ മേഖലകളും വെറും 8.3 ശതമാനം മാത്രമാണ് സംഭാവന ചെയ്യുന്നത്. കേരള മൈഗ്രേഷൻ സർവ്വേ 2023 അനുസരിച്ച്, ഏകദേശം 0.5 ദശലക്ഷം ആളുകൾ സംസ്ഥാനത്തിനകത്ത് മറ്റ് സംസ്ഥാനങ്ങളിലേക്ക് കുടിയേറിയിട്ടുണ്ട്, അതിൽ ഭൂരിപക്ഷവും യുവ തലമുറയാണ്. കർണാടക, തമിഴ്നാട്, മഹാരാഷ്ട്ര എന്നീ സംസ്ഥാനങ്ങളാണ് പ്രധാന ലക്ഷ്യസ്ഥാനങ്ങൾ. ഈ പഠനം സർക്കാർ സ്ഥിതിവിവരക്കണക്കുകൾ, കേരള മൈഗ്രേഷൻ സർവേ ഡാറ്റ, അക്കാദമിക് ഗവേഷണ പ്രബന്ധങ്ങൾ എന്നിവയെ അടിസ്ഥാനമാക്കി കാർഷിക പ്രതിസന്ധിയും യുവാക്കളുടെ കുടിയേറ്റവും തമ്മിലുള്ള പരസ്പരബന്ധം വിശകലനം ചെയ്യുന്നു.

പ്രധാന വാക്കുകൾ:- കേരളം, കേരളത്തിലെ കാർഷിക മേഖല, കാർഷിക പ്രതിസന്ധി, നഗരവൽക്കരണം, വിദ്യാർത്ഥി കുടിയേറ്റം

1. ആമുഖം

കേരളം ഇന്ത്യയിലെ ഏറ്റവും ഉയർന്ന സാക്ഷരത നിരക്കും മാനവ വികസന സൂചികകളും ഉള്ള സംസ്ഥാനമാണെങ്കിലും, കാർഷിക മേഖലയിൽ ഗുരുതരമായ പ്രതിസന്ധിയാണ് നേരിടുന്നത്. ഇരുപതാം നൂറ്റാണ്ടിന്റെ ആദ്യപകുതിവരെ കേരളത്തിന്റെ സമ്പദ്‌വ്യവസ്ഥയുടെ നട്ടെല്ലായിരുന്ന കാർഷിക മേഖല, ഇന്ന് സംസ്ഥാനത്തിന്റെ സമ്പദ്‌വ്യവസ്ഥയിൽ വെറും 8.3 ശതമാനം മാത്രമേ സംഭാവന ചെയ്യുന്നുള്ളൂ.

സംസ്ഥാനത്തിന്റെ സാമ്പത്തിക അവലോകനം 2024 പ്രകാരം, 2023-24 സാമ്പത്തിക വർഷത്തിൽ കേരളത്തിലെ കാർഷികവും അനുബന്ധ പ്രവർത്തനങ്ങളും 4.7 ശതമാനം വളർച്ച രേഖപ്പെടുത്തിയെങ്കിലും, ദീർഘകാല പ്രവണത ആശങ്കാജനകമാണ്.[1] ഇതേ സമയം, കേരളത്തിലെ യുവതലമുറ മെച്ചപ്പെട്ട തൊഴിലവസരങ്ങൾക്കായി നഗരങ്ങളിലേക്കും മറ്റ് സംസ്ഥാനങ്ങളിലേക്കും കുടിയേറുന്ന പ്രവണത തുടരുകയാണ്.

കാർഷിക പ്രതിസന്ധിയും യുവാക്കളുടെ കുടിയേറ്റവും തമ്മിൽ അഭേദ്യമായ ബന്ധമുണ്ട്. കൃഷിയിലെ ലാഭക്ഷമത കുറയുന്നത്, കാർഷിക തൊഴിലാളികളുടെ കുറവ്, ഉയർന്ന വേതനം, ഭൂമിയുടെ വിഘടനം, കാലാവസ്ഥാ വ്യതിയാനം എന്നിവയെല്ലാം യുവാക്കളെ കൃഷിയിൽ നിന്ന് അകറ്റുന്നു. അതേസമയം, യുവാക്കളുടെ കുടിയേറ്റം കാർഷിക മേഖലയുടെ പ്രതിസന്ധി കൂടുതൽ രൂക്ഷമാക്കുന്നു.

1.1. ഗവേഷണ ചോദ്യം

കേരളത്തിലെ കാർഷിക പ്രതിസന്ധിയുടെ സ്വഭാവവും അളവും എന്താണ്, അത് യുവാക്കളുടെ നഗരാഭിമുഖമായ കുടിയേറ്റത്തിന് എത്രത്തോളം സംഭാവന നൽകുന്നു, ഈ പ്രക്രിയകൾ തമ്മിലുള്ള പരസ്പര ബന്ധങ്ങൾ എന്തൊക്കെയാണ്?

1.2. പഠനത്തിന്റെ പ്രാധാന്യം

ഈ പഠനം നയരൂപകർത്താക്കൾക്കും കാർഷിക ആസൂത്രകർക്കും പ്രധാനപ്പെട്ട ഉൾക്കാഴ്ചകൾ നൽകുന്നു. കേരളത്തിന്റെ കാർഷിക സ്ഥിതി മെച്ചപ്പെടുത്തുന്നതിനും യുവാക്കളെ കൃഷിയിൽ തുടരാൻ പ്രോത്സാഹിപ്പിക്കുന്നതിനും വേണ്ട നയങ്ങൾ രൂപപ്പെടുത്താൻ ഈ വിശകലനം സഹായിക്കും.

2. സൈദ്ധാന്തിക ചട്ടക്കൂട്

ഈ പഠനം പുഷ്-പുൾ മൈഗ്രേഷൻ സിദ്ധാന്തം (Push-Pull Migration Theory) അടിസ്ഥാനമാക്കിയുള്ളതാണ്. എവറെറ്റ് ലീ (Everett S. Lee, 1966) വികസിപ്പിച്ച ഈ സിദ്ധാന്തം അനുസരിച്ച്, കുടിയേറ്റം സംഭവിക്കുന്നത് ഉത്ഭവസ്ഥാനത്തെ 'പുഷ്' ഘടകങ്ങളും (തള്ളുന്ന ഘടകങ്ങൾ) ലക്ഷ്യസ്ഥാനത്തെ 'പുൾ' ഘടകങ്ങളും (വലിക്കുന്ന ഘടകങ്ങൾ) ചേർന്നാണ്.

2.1. പുഷ് ഘടകങ്ങൾ (ഗ്രാമീണ കേരളം)

- കാർഷിക ലാഭക്ഷമതയുടെ കുറവ്
- കാർഷിക തൊഴിൽ സാധ്യതകളുടെ അഭാവം
- ചെറുകിട, വിഘടിത ഭൂമിയുടമസ്ഥത
- കാലാവസ്ഥാ വ്യതിയാനവും പ്രകൃതി ദുരന്തങ്ങളും

2.2. പുൾ ഘടകങ്ങൾ (നഗര പ്രദേശങ്ങൾ)

- മെച്ചപ്പെട്ട തൊഴിലവസരങ്ങൾ സേവന മേഖലയിൽ
- ഉയർന്ന വരുമാനം
- നല്ല വിദ്യാഭ്യാസ സൗകര്യങ്ങൾ
- ആധുനിക ജീവിത രീതി

3. കേരളത്തിലെ കാർഷിക പ്രതിസന്ധി: ഒരു വിശകലനം

3.1. കാർഷിക ഭൂമിയുടെ തുടർച്ചയായ കുറവ്

കേരളത്തിലെ ആകെ കൃഷിയോഗ്യമായ ഭൂമിയുടെ വിസ്തൃതി കഴിഞ്ഞ രണ്ട് പതിറ്റാണ്ടുകളായി തുടർച്ചയായി കുറഞ്ഞുവരുന്നു. 2000-ൽ 30 ലക്ഷം ഹെക്ടർ ആയിരുന്ന ആകെ കൃഷിയോഗ്യമായ ഭൂമി 2016-17 ആയപ്പോഴേക്കും 25.84 ലക്ഷം ഹെക്ടറായി കുറഞ്ഞു.[2] കാർഷിക സ്ഥിതിവിവരക്കണക്കുകൾ അനുസരിച്ച്, 2023-24 സാമ്പത്തിക വർഷത്തിൽ ആകെ കൃഷിയോഗ്യമായ ഭൂമി 25.36 ലക്ഷം ഹെക്ടറും (മൊത്തം ഭൂവിസ്തൃതിയുടെ 65.3 ശതമാനം) അറ്റ കൃഷിയിടം 19.7 ലക്ഷം ഹെക്ടറും (50.8 ശതമാനം) ആയിരുന്നു.[3]

ഈ കുറവിന് നിരവധി കാരണങ്ങളുണ്ട്. കാർഷികേതര ആവശ്യങ്ങൾക്കായി ഭൂമി പരിവർത്തനം ചെയ്യുന്നത് പ്രധാന കാരണമാണ്. നഗരവൽക്കരണം, വാണിജ്യ സ്ഥാപനങ്ങൾ, റോഡുകൾ, വീടുകൾ എന്നിവയ്ക്കായി കാർഷിക ഭൂമി ഉപയോഗിക്കുന്നത് വർധിച്ചുവരുന്നു. മാത്രമല്ല, കൃഷിയുടെ ലാഭക്ഷമതയില്ലായ്മ കാരണം നിരവധി കർഷകർ തങ്ങളുടെ ഭൂമി തരിശായി കിടക്കാൻ അനുവദിക്കുന്നു.

3.2. കൃഷിയുടെ രീതിയിലെ മാറ്റം

കേരളത്തിലെ കാർഷിക രംഗത്ത് ഭക്ഷ്യവിളകളിൽ നിന്ന് പണ വിളകളിലേക്ക് ശ്രദ്ധേയമായ മാറ്റം സംഭവിച്ചിട്ടുണ്ട്. നെല്ല് കൃഷിയുടെ വിസ്തൃതി 1970-71 ൽ അറ്റ കൃഷിയിടത്തിന്റെ 40.28 ശതമാനം ആയിരുന്നത് 2016-17 ആയപ്പോഴേക്കും 8.50 ശതമാനമായി കുറഞ്ഞു.[4] അതേസമയം, റബ്ബർ കൃഷിയുടെ വിസ്തൃതി 8.25 ശതമാനത്തിൽ നിന്ന് 27.34 ശതമാനമായും തെങ്ങ് 33.12 ശതമാനത്തിൽ നിന്ന് 38.77 ശതമാനമായും വർധിച്ചു.

ഈ മാറ്റത്തിന് കാരണം പണ വിളകളുടെ ഉയർന്ന വരുമാനവും കുറഞ്ഞ തൊഴിൽ ആവശ്യകതയുമാണ്. വാർഷിക വിളകളായ നെല്ലിനേക്കാൾ ബഹുവർഷ വിളകൾ ആയ തെങ്ങും റബ്ബറും കുറഞ്ഞ തൊഴിലാളികൾ കൊണ്ട് കൃഷി ചെയ്യാൻ കഴിയും. വർധിച്ച വേതന നിരക്കിന്റെ സാഹചര്യത്തിൽ, കർഷകർ തൊഴിൽ-തീവ്രതകുറഞ്ഞ വിളകളിലേക്ക് മാറുന്നു.

3.3. കാർഷിക തൊഴിലാളികളുടെ കുറവ്

കേരളത്തിലെ കാർഷിക മേഖലയിൽ ഗുരുതരമായ തൊഴിലാളി ക്ഷാമം നേരിടുന്നു. സെൻസസ് കണക്കുകൾ അനുസരിച്ച്, കേരളത്തിലെ കർഷകരുടെ ശതമാനം 1971 ൽ 17.80 ശതമാനം ആയിരുന്നത് 2011 ആയപ്പോഴേക്കും 5.77 ശതമാനമായി കുറഞ്ഞു. അതുപോലെ, കാർഷിക തൊഴിലാളികളുടെ ശതമാനം 1971 ൽ 30.70 ശതമാനം ആയിരുന്നത് 2011 ആയപ്പോഴേക്കും 11 ശതമാനമായി കുറഞ്ഞു.[5]

അതേസമയം, കാർഷികേതര മേഖലയിലെ തൊഴിലാളികളുടെ ശതമാനം 1971 ൽ 47.2 ശതമാനം ആയിരുന്നത് 2011 ആയപ്പോഴേക്കും 80.5 ശതമാനമായി വർധിച്ചു. ഇത് കേരളത്തിലെ തൊഴിൽ ശക്തിയുടെ ഘടനയിലെ സമൂലമായ മാറ്റത്തെ സൂചിപ്പിക്കുന്നു.

3.4. കാർഷിക ലാഭക്ഷമതയുടെ കുറവ്

കൃഷിയുടെ ലാഭക്ഷമത കുറയുന്നത് കേരളത്തിലെ കാർഷിക പ്രതിസന്ധിയുടെ കേന്ദ്രബിന്ദുവാണ്. ഉയർന്ന ഉൽപ്പാദനച്ചെലവ്, കുറഞ്ഞ വില, ഉൽപാദനക്ഷമത കുറവ് എന്നിവ കാർഷിക വരുമാനത്തെ പ്രതികൂലമായി ബാധിക്കുന്നു. പ്രത്യേകിച്ച്, റബ്ബറിന്റെയും കാപ്പിയുടെയും വില കുറയുന്നത് ഈ വിളകൾ കൃഷിചെയ്യുന്ന കർഷകരെ ബാധിച്ചിട്ടുണ്ട്.[6]

കേരളത്തിലെ കൃഷിയിടങ്ങളുടെ ശരാശരി വലിപ്പം 2015-16 ലെ കാർഷിക സെൻസസ് അനുസരിച്ച് 0.18 ഹെക്ടറായി കുറഞ്ഞിട്ടുണ്ട്.[7] ഭൂമിയുടെ ഈ വിഘടനം സ്കെയിൽ സമ്പദ്‌വ്യവസ്ഥ (economies of scale) കൈവരിക്കുന്നത് ബുദ്ധിമുട്ടാക്കുകയും ആധുനിക യന്ത്രങ്ങളുടെ ഉപയോഗം പരിമിതപ്പെടുത്തുകയും ചെയ്യുന്നു.

4. കേരളത്തിലെ യുവാക്കളുടെ കുടിയേറ്റ പ്രവണതകൾ

4.1 ആഭ്യന്തര കുടിയേറ്റം

കേരള മൈഗ്രേഷൻ സർവ്വേ 2023 അനുസരിച്ച്, കേരളത്തിൽ നിന്ന് മറ്റ് ഇന്ത്യൻ സംസ്ഥാനങ്ങളിലേക്ക് ഏകദേശം 0.5 ദശലക്ഷം ആളുകൾ കുടിയേറിയിട്ടുണ്ട്.[8] മുൻ വർഷങ്ങളിലെന്നപോലെ, കർണാടക, തമിഴ്നാട്, മഹാരാഷ്ട്ര എന്നീ സംസ്ഥാനങ്ങളാണ് പ്രധാന ലക്ഷ്യസ്ഥാനങ്ങൾ. ജില്ലകളിൽ, പാലക്കാട് (55,601), എറണാകുളം (53,756), കൊല്ലം (48,330) എന്നീ ജില്ലകളിൽ നിന്നാണ് ഏറ്റവും കൂടുതൽ ആളുകൾ കുടിയേറിയത്.

പ്രധാനമായും, കുടിയേറ്റത്തിന് മുമ്പ് 15.1 ശതമാനം ആയിരുന്ന തൊഴിലില്ലായ്മ നിരക്ക് കുടിയേറ്റത്തിന് ശേഷം 2.4 ശതമാനമായി കുറഞ്ഞു.[9] ഇത് തൊഴിലവസരങ്ങളുടെ അഭാവമാണ് കുടിയേറ്റത്തിന്റെ പ്രധാന കാരണം എന്ന് തെളിയിക്കുന്നു.

4.2. വിദ്യാർത്ഥി കുടിയേറ്റം

2018 മുതൽ 2023 വരെയുള്ള കാലഘട്ടത്തിൽ വിദ്യാർത്ഥി കുടിയേറ്റത്തിൽ ശ്രദ്ധേയമായ വർധനവുണ്ടായി. 2018 ൽ 129,763 ആയിരുന്ന വിദ്യാർത്ഥി കുടിയേറ്റം 2023 ആയപ്പോഴേക്കും ഏകദേശം 250,000 ആയി ഇരട്ടിയായി.[10] ഇത് കേരളത്തിലെ കുടിയേറ്റ ജനസംഖ്യാശാസ്ത്രത്തിൽ സുപ്രധാനമായ മാറ്റത്തെ സൂചിപ്പിക്കുന്നു.

വിദ്യാർത്ഥി കുടിയേറ്റത്തിൽ സ്ത്രീകൾ 57.8 ശതമാനം വരും, എന്നാൽ തിരികെ വരുന്ന വിദ്യാർത്ഥികളിൽ സ്ത്രീകൾ 35.8 ശതമാനം മാത്രമാണ്. ഇത് സ്ത്രീ വിദ്യാർത്ഥികൾ ലക്ഷ്യസ്ഥാനങ്ങളിൽ തന്നെ തുടരുന്നുവെന്ന് സൂചിപ്പിക്കുന്നു.

4.3. നഗരവൽക്കരണത്തിന്റെ സവിശേഷതകൾ

കേരളം ഇന്ത്യയിലെ രണ്ടാമത്തെ ഏറ്റവും കൂടുതൽ നഗരവൽക്കരണം നേടിയ സംസ്ഥാനമാണ്. 2011 സെൻസസ് അനുസരിച്ച് 47.7 ശതമാനം ജനങ്ങൾ നഗര പ്രദേശങ്ങളിൽ താമസിക്കുന്നു.[11] കേരളത്തിലെ നഗരവൽക്കരണം മറ്റ് സംസ്ഥാനങ്ങളിൽ നിന്ന് വ്യത്യസ്തമാണ്. നഗര കേന്ദ്രീകരണത്തേക്കാൾ, തൊഴിൽ ഘടനയിലെ മാറ്റമാണ് കേരളത്തിലെ നഗരവൽക്കരണത്തിന് പ്രധാനമായും കാരണം.[12]

5. താരതമ്യ വിശകലനം

5.1. സാമ്പത്തിക മേഖലകളുടെ സംഭാവന

പട്ടിക 1: കേരളത്തിലെ GSVA യുടെ മേഖലാ വിതരണം (സ്ഥിര വിലയിൽ)

മേഖല	2022-23 (%)	2023-24 (%)
പ്രാഥമിക മേഖല	8.5	8.3
ദ്വിതീയ മേഖല	28.0	28.5
തൃതീയ മേഖല	63.5	63.2

ഉറവിടം: സാമ്പത്തിക അവലോകനം 2024, കേരള സംസ്ഥാന ആസൂത്രണ സമിതി

മുകളിലുള്ള പട്ടിക വ്യക്തമായി കാണിക്കുന്നത് കേരളത്തിലെ സമ്പദ്‌വ്യവസ്ഥ സേവന മേഖലയെ ആശ്രയിച്ചിരിക്കുന്നു എന്നാണ്. പ്രാഥമിക മേഖലയുടെ സംഭാവന കുറഞ്ഞ് 8.3 ശതമാനമായപ്പോൾ, തൃതീയ മേഖല 63.2 ശതമാനം സംഭാവന ചെയ്യുന്നു.

5.2. തൊഴിൽ ഘടനയിലെ മാറ്റങ്ങൾ

പട്ടിക 2: കേരളത്തിലെ തൊഴിൽ ഘടന (1971–2011)

തൊഴിൽ വിഭാഗം	1971 (%)	2011 (%)
കർഷകർ	17.80	5.77
കാർഷിക തൊഴിലാളികൾ	30.70	11.00
മറ്റ് തൊഴിലാളികൾ	47.20	80.50

ഉറവിടം: ഭാരത സെൻസസ് 1971, 2011

മുകളിലുള്ള പട്ടിക കേരളത്തിലെ തൊഴിൽ ഘടനയിലെ നാടകീയമായ മാറ്റം വ്യക്തമാക്കുന്നു. കാർഷിക തൊഴിലാളികളുടെയും കർഷകരുടെയും ശതമാനം ഗണ്യമായി കുറഞ്ഞപ്പോൾ, കാർഷികേതര മേഖലകളിലെ തൊഴിലാളികളുടെ ശതമാനം 47.2 ശതമാനത്തിൽ നിന്ന് 80.5 ശതമാനമായി വർധിച്ചു.

6. വിമർശനാത്മക വിലയിരുത്തൽ

6.1. പഠനത്തിന്റെ ശക്തി

ഈ പഠനത്തിന്റെ പ്രധാന ശക്തി സർക്കാർ അംഗീകൃത സ്ഥിതിവിവരക്കണക്കുകളും അക്കാദമിക് ഗവേഷണങ്ങളും അടിസ്ഥാനമാക്കിയുള്ളതാണ് എന്നതാണ്. കേരള മൈഗ്രേഷൻ സർവ്വേ 2023, സാമ്പത്തിക അവലോകനം 2024, കാർഷിക സ്ഥിതിവിവരക്കണക്കുകൾ എന്നിവയിൽ നിന്നുള്ള ഡാറ്റ ഉപയോഗിച്ചത് വിശകലനത്തിന് വിശ്വാസ്യത നൽകുന്നു.

മാത്രമല്ല, കാർഷിക പ്രതിസന്ധിയും യുവാക്കളുടെ കുടിയേറ്റവും തമ്മിലുള്ള ബഹുമുഖ ബന്ധം വിശകലനം ചെയ്യുന്നതിലൂടെ പ്രശ്നത്തിന്റെ സമഗ്രമായ ധാരണ ലഭിക്കുന്നു.

6.2. പരിമിതികൾ

ഈ പഠനത്തിന് ചില പരിമിതികളുണ്ട്. ഒന്നാമതായി, ഇത് പ്രധാനമായും ദ്വിതീയ ഡാറ്റയെ ആശ്രയിക്കുന്നു. കർഷകരുടെയും യുവാക്കളുടെയും നേരിട്ടുള്ള അഭിമുഖങ്ങളും പ്രാഥമിക സർവേയും നടത്തിയില്ല എന്നത് കൂടുതൽ ആഴത്തിലുള്ള ഉൾക്കാഴ്ചകൾ നേടുന്നതിന് തടസ്സമാകുന്നു.

രണ്ടാമതായി, കാലാവസ്ഥാ വ്യതിയാനം, ആഗോള വിപണി ചലനങ്ങൾ, സാങ്കേതിക മാറ്റങ്ങൾ തുടങ്ങിയ ബാഹ്യ ഘടകങ്ങളുടെ സ്വാധീനം വിശദമായി പരിശോധിച്ചിട്ടില്ല.

6.3. എതിർവാദങ്ങൾ

ചില വിദഗ്ധർ വാദിക്കുന്നത് കേരളത്തിലെ കാർഷിക മേഖലയുടെ കുറവ് ഒരു സ്വാഭാവിക പരിണാമ പ്രക്രിയയാണെന്നാണ്. വികസിത സമ്പദ്‌വ്യവസ്ഥകളിലെന്നപോലെ, കേരളവും കാർഷികത്തിൽ നിന്ന് വ്യാവസായികത്തിലേക്കും തുടർന്ന് സേവന മേഖലയിലേക്കും നീങ്ങുകയാണെന്നാണ് അവരുടെ വാദം.

എന്നാൽ, ഭക്ഷ്യസുരക്ഷ, ആത്മനിർഭരത, ഗ്രാമീണ തൊഴിൽ, പാരിസ്ഥിതിക സന്തുലിതാവസ്ഥ എന്നിവ കണക്കിലെടുക്കുമ്പോൾ, കാർഷിക മേഖലയുടെ സമ്പൂർണ തകർച്ച അഭികാമ്യമല്ല എന്നതാണ് മറ്റൊരു വിഭാഗം വിദഗ്ധരുടെ അഭിപ്രായം.

7. പ്രായോഗിക പ്രത്യാഘാതങ്ങളും ശുപാർശകളും

7.1. നയപരമായ പ്രത്യാഘാതങ്ങൾ

കേരളത്തിലെ കാർഷിക പ്രതിസന്ധിയും യുവാക്കളുടെ കുടിയേറ്റവും പരിഹരിക്കുന്നതിന് സമഗ്രമായ നയപരമായ ഇടപെടലുകൾ ആവശ്യമാണ്. കാർഷിക മേഖലയെ സാമ്പത്തികമായി

സുസ്ഥിരമാക്കുക, യുവാക്കൾക്ക് ആകർഷകമാക്കുക, സാങ്കേതികവിദ്യ സമന്വയിപ്പിക്കുക എന്നിവയാണ് പ്രധാന ലക്ഷ്യങ്ങൾ.

7.2. ശുപാർശകൾ

- *കാർഷിക ലാഭക്ഷമത വർധിപ്പിക്കൽ:* മിനിമം സപ്പോർട്ട് പ്രൈസ് (MSP) ഉറപ്പാക്കൽ, വിപണന സൗകര്യങ്ങൾ മെച്ചപ്പെടുത്തൽ, മൂല്യവർധിത ഉൽപ്പന്നങ്ങളിലേക്കുള്ള പ്രോത്സാഹനം.
- *യുവാക്കൾക്കുള്ള പ്രോത്സാഹനങ്ങൾ:* കാർഷിക സംരംഭകത്വ പദ്ധതികൾ, സബ്സിഡികൾ, പരിശീലന പരിപാടികൾ, സാങ്കേതികവിദ്യാധിഷ്ഠിത കൃഷി സാധ്യതകൾ.
- *ആധുനികവൽക്കരണം:* യന്ത്രവൽക്കരണം, ജൈവകൃഷി, സ്മാർട്ട് ഫാർമിങ്, ഡ്രോൺ സാങ്കേതികവിദ്യ എന്നിവയുടെ പ്രോത്സാഹനം.
- *ഗ്രൂപ്പ് ഫാർമിങ്:* കർഷക ഉൽപാദക സംഘടനകൾ (FPO) ശക്തിപ്പെടുത്തൽ, സഹകരണ സംവിധാനങ്ങൾ പുനരുജ്ജീവിപ്പിക്കൽ.
- *കാലാവസ്ഥാ പ്രതിരോധ കൃഷി:* ജലസേചന സൗകര്യങ്ങൾ മെച്ചപ്പെടുത്തൽ, കാലാവസ്ഥാ മുന്നറിയിപ്പ് സംവിധാനങ്ങൾ, വിള ഇൻഷുറൻസ് വിപുലീകരണം.
- *ഗ്രാമീണ തൊഴിലവസരങ്ങൾ:* കാർഷികേതര മേഖലകളിൽ ഗ്രാമീണ തൊഴിൽ സാധ്യതകൾ, കർഷകർക്ക് ബഹുമുഖ വരുമാന മാർഗങ്ങൾ.

8. ഉപസംഹാരം

കേരളത്തിലെ കാർഷിക പ്രതിസന്ധിയും യുവാക്കളുടെ നഗരാഭിമുഖമായ കുടിയേറ്റവും പരസ്പരം ബന്ധപ്പെട്ട സങ്കീർണ്ണമായ പ്രശ്നങ്ങളാണ്. കാർഷിക ഭൂമിയുടെ തുടർച്ചയായ കുറവ്, കൃഷിയുടെ ലാഭക്ഷമതയില്ലായ്മ, തൊഴിലാളി ക്ഷാമം, ഭൂമിയുടെ വിഘടനം എന്നിവ കാർഷിക മേഖലയെ തളർത്തുന്നു. അതേസമയം, മെച്ചപ്പെട്ട തൊഴിലവസരങ്ങൾക്കായി യുവാക്കൾ നഗരങ്ങളിലേക്കും മറ്റ് സംസ്ഥാനങ്ങളിലേക്കും കുടിയേറുന്നത് തുടരുന്നു.

2023-24 സാമ്പത്തിക വർഷത്തിൽ കേരളത്തിന്റെ GSVA യുടെ വെറും 8.3 ശതമാനം മാത്രമേ കാർഷിക മേഖല സംഭാവന ചെയ്യുന്നുള്ളൂ എന്നത് ഗുരുതരമായ ആശങ്കയാണ്. ഇതേ സമയം, 0.5 ദശലക്ഷം ആളുകൾ മറ്റ് സംസ്ഥാനങ്ങളിലേക്ക് കുടിയേറിയിട്ടുണ്ട് എന്നതും ശ്രദ്ധേയമാണ്. വിദ്യാർത്ഥി കുടിയേറ്റം 2018 മുതൽ 2023 വരെ ഇരട്ടിയായി വർധിച്ചിരിക്കുന്നു എന്നതും ആശങ്കാജനകമാണ്.

ഈ പ്രശ്നങ്ങൾ പരിഹരിക്കുന്നതിന് സമഗ്രമായ സമീപനം ആവശ്യമാണ്. കാർഷിക ലാഭക്ഷമത വർധിപ്പിക്കൽ, ആധുനിക സാങ്കേതികവിദ്യ സമന്വയിപ്പിക്കൽ, യുവാക്കൾക്ക് പ്രോത്സാഹനങ്ങൾ നൽകൽ, ഗ്രൂപ്പ് ഫാർമിങ് പ്രോത്സാഹിപ്പിക്കൽ എന്നിവയെല്ലാം ഉൾപ്പെടുന്ന മൾട്ടി-സ്ട്രാറ്റജി ആവശ്യമാണ്.

കേരളത്തിന്റെ കാർഷിക പ്രതിസന്ധി അതിന്റെ സാമ്പത്തിക സുസ്ഥിരതയ്ക്കും ഭക്ഷ്യസുരക്ഷയ്ക്കും ഗ്രാമീണ വികസനത്തിനും ഭീഷണിയാണ്. ഇത് പരിഹരിക്കുന്നതിന് സർക്കാരും സ്വകാര്യമേഖലയും കർഷക സംഘടനകളും ഒത്തുചേർന്ന് പ്രവർത്തിക്കേണ്ടതുണ്ട്. അപ്പോൾ മാത്രമേ കേരളത്തിന് തുടർച്ചയായ വികസനം സാധ്യമാകൂ.

റഫറൻസുകൾ

1. Kerala State Planning Board. (2017). Economic review 2017: Agriculture & irrigation. Government of Kerala. https://spb.kerala.gov.in/economic-review/ER2017/web_e/ch21.php?id=2&ch=21
2. Kerala State Planning Board. (2024). Economic review 2024. Government of Kerala.
3. Economic Review 2024. Op. cit.
4. Devassy, S. M., & Dhanya, V. (2021). Leading issues and challenges in the agriculture sector of Kerala (MPRA Paper No. 108759). University Library of Munich, Germany. Ibid.
5. Economic Review 2017. Op. cit.

6. Kerala ENVIS Centre. (n.d.). Economy: Agriculture – Status of environment related issues. Ministry of Environment and Forests, Government of India. http://kerenvis.nic.in/Database/Agriculture_832.aspx
7. Rajan, S. I. (2024). Kerala migration survey 2023. Gulati Institute of Finance and Taxation (GIFT) & International Institute of Migration and Development (IIMAD). https://www.gift.res.in/wp-content/uploads/2024/07/GIFT-IIMAD-Report-to-CM.pdf
8. Ibid.
9. Ibid.
10. Census of India. (2011). Demographics of Kerala. Registrar General of India.
11. Arya, V., & Rejuna, C. A. (2024). Unveiling Kerala's distinct urbanisation: A comparative analysis within India. Indian Journal of Public Administration. https://doi.org/10.1177/00194662241278066

അധിക അവലംബങ്ങൾ

Department of Economics and Statistics, Government of Kerala. (n.d.). Agricultural statistics 2020–21, 2021–22, 2023–24. Government of Kerala. https://www.ecostat.kerala.gov.in

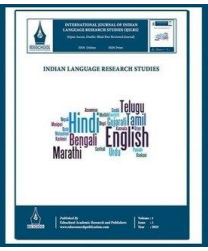
Fernandez, T. A., Sarojini, I., Bonny, B. P., & Gopakumar, T. (2018). Agricultural land-use change in Kerala, India: Perspectives from above and below the canopy. Agriculture and Human Values, 35(4), 1039–1058. https://doi.org/10.1007/s10460-017-9830-z

Jose, M., & Padmanabhan, P. (2016). Dynamics of agricultural land use change in Kerala: A policy and social-ecological perspective. Land Use Policy, 52, 183–197.

Rajan, S. I. (2024). Migration and development: New evidence from the Kerala Migration Survey 2023. Migration and Development, 13(3). https://doi.org/10.1177/21632324241306512

Zachariah, K. C., & Rajan, S. I. (2019). Kerala migration survey 2018 (Working Paper No. 495). Centre for Development Studies.

INTERNATIONAL JOURNAL OF INDIAN LANGUAGE RESEARCH STUDIES (IJILRS)
(Open Access, Double-Blind Peer Reviewed Journal)
ISSN Online: 3108-1797 ISSN Print: 3139- 3799

ई-गवर्नेंस और ग्रामीण भारत: डिजिटल सेवाओं की पहुँच और प्रभाव

K Lekha

Assistant Professor, Department of Hindi, St. Xavier's College for Women (Autonomous), Aluva, India.

Article information

Received:11th September 2025
Received in revised form:15th October 2025
Accepted: 17th November 2025
Available online:25th December 2025

Volume:1
Issue:2
DOI: https://doi.org/10.63090/IJILRS/3108.1797.0010

Abstract

The development of e-governance in India symbolizes a significant socio-economic transformation. This paper presents a comprehensive analysis of access, implementation and impact of e-governance in rural India. Since the launch of the Digital India Mission (2015), the Government of India has taken several initiatives to make digital services accessible in rural areas. These include the BharatNet project, Common Service Center (CSC), Pradhan Mantri Gramin Digital Saksharata Abhiyan (PMGDISHA), and various e-service platforms. By 2025, more than 6.5 lakh CSC centers have been set up, 97.65% of villages have mobile connectivity, and 2.14 lakh Gram Panchayats have been made service-ready under BharatNet. This paper examines different dimensions of e-governance using secondary sources. Key findings show that e-governance has improved service delivery in rural areas, but digital divide, lack of infrastructure, digital literacy and socio-cultural barriers are still major challenges. The paper offers suggestions for policy makers on how e-governance can be made more inclusive and effective.

सार

भारत में ई-गवर्नेंस का विकास एक महत्वपूर्ण सामाजिक-आर्थिक परिवर्तन का प्रतीक है। यह शोधपत्र ग्रामीण भारत में ई-गवर्नेंस की पहुँच, कार्यान्वयन और प्रभाव का व्यापक विश्लेषण प्रस्तुत करता है। डिजिटल इंडिया मिशन (2015) के शुभारंभ के बाद, भारत सरकार ने ग्रामीण क्षेत्रों में डिजिटल सेवाओं को सुलभ बनाने के लिए कई पहल की हैं। इनमें भारतनेट परियोजना, कॉमन सर्विस सेंटर (CSC), प्रधानमंत्री ग्रामीण डिजिटल साक्षरता अभियान (PMGDISHA), और विभिन्न ई-सेवा प्लेटफॉर्म शामिल हैं। वर्ष 2025 तक, 6.5 लाख से अधिक CSC केंद्र स्थापित किए गए हैं, 97.65% गाँवों में मोबाइल कनेक्टिविटी उपलब्ध है, और 2.14 लाख ग्राम पंचायतों को भारतनेट के तहत सेवा-तैयार बनाया गया है। यह शोधपत्र द्वितीयक स्रोतों का उपयोग करते हुए ई-गवर्नेंस के विभिन्न आयामों की जाँच करता है। प्रमुख निष्कर्ष बताते हैं कि ई-गवर्नेंस ने ग्रामीण क्षेत्रों में सेवा वितरण में सुधार किया है, लेकिन डिजिटल विभाजन, बुनियादी ढाँचे की कमी, डिजिटल साक्षरता और सामाजिक-सांस्कृतिक बाधाएँ अभी भी प्रमुख चुनौतियाँ हैं। शोधपत्र नीति निर्माताओं के लिए सुझाव प्रदान करता है कि कैसे ई-गवर्नेंस को अधिक समावेशी और प्रभावी बनाया जा सकता है।

Keywords: - ई-गवर्नेंस, ग्रामीण भारत, डिजिटल सेवाएँ, डिजिटल विभाजन, डिजिटल इंडिया, कॉमन सर्विस सेंटर, भारतनेट, डिजिटल समावेशन

1. प्रस्तावना

21वीं सदी में सूचना और संचार प्रौद्योगिकी (ICT) ने शासन के पारंपरिक तरीकों को बदल दिया है। ई-गवर्नेंस, जो सरकारी सेवाओं को इलेक्ट्रॉनिक रूप से प्रदान करने की प्रक्रिया है, विकासशील देशों में सुशासन

और समावेशी विकास का एक महत्वपूर्ण साधन बन गया है। भारत, जहाँ लगभग 65% आबादी ग्रामीण क्षेत्रों में निवास करती है, ई-गवर्नेंस के माध्यम से डिजिटल विभाजन को पाटने और ग्रामीण नागरिकों को सशक्त बनाने का प्रयास कर रहा है।

भारत सरकार ने 1 जुलाई 2015 को डिजिटल इंडिया मिशन की शुरुआत की, जिसका उद्देश्य भारत को डिजिटल रूप से सशक्त समाज और ज्ञान अर्थव्यवस्था में परिवर्तित करना था।[1] इस मिशन के तीन प्रमुख स्तंभ हैं:

- प्रत्येक नागरिक के लिए डिजिटल बुनियादी ढाँचा,
- डिजिटल रूप से सेवाएँ और शासन, और
- नागरिकों का डिजिटल सशक्तिकरण।

डिजिटल इंडिया के तहत, भारतनेट परियोजना, कॉमन सर्विस सेंटर (CSC), प्रधानमंत्री ग्रामीण डिजिटल साक्षरता अभियान (PMGDISHA), और अन्य पहलों ने ग्रामीण भारत में डिजिटल परिवर्तन को गति दी है।

हालांकि, ग्रामीण भारत में ई-गवर्नेंस का कार्यान्वयन कई चुनौतियों का सामना करता है। बुनियादी ढाँचे की कमी, डिजिटल साक्षरता का अभाव, सामाजिक-सांस्कृतिक बाधाएँ, और सेवाओं की गुणवत्ता अभी भी प्रमुख समस्याएँ हैं।[2] यह शोधपत्र ग्रामीण भारत में ई-गवर्नेंस की वर्तमान स्थिति, इसकी पहुँच, प्रभाव और चुनौतियों का विस्तृत विश्लेषण प्रदान करता है।

1.1. शोध प्रश्न

इस शोधपत्र में निम्नलिखित प्रश्नों का उत्तर खोजा गया है:

- ग्रामीण भारत में ई-गवर्नेंस की वर्तमान स्थिति और पहुँच क्या है?
- ग्रामीण समुदायों पर ई-गवर्नेंस का सामाजिक-आर्थिक प्रभाव क्या है?
- ग्रामीण भारत में ई-गवर्नेंस के कार्यान्वयन में क्या चुनौतियाँ हैं?

1.2. शोध पद्धति

यह शोधपत्र गुणात्मक और वर्णनात्मक पद्धति पर आधारित है। द्वितीयक डेटा स्रोतों का उपयोग किया गया है, जिनमें सरकारी रिपोर्ट, अकादमिक जर्नल, नीति दस्तावेज, और सांख्यिकीय डेटाबेस शामिल हैं। विश्लेषण में नवीनतम (2024-2025) डेटा का उपयोग किया गया है ताकि ई-गवर्नेंस की वर्तमान स्थिति को सटीक रूप से प्रस्तुत किया जा सके।

2. साहित्य समीक्षा

ई-गवर्नेंस और ग्रामीण विकास पर व्यापक शोध किया गया है। Reji, Moulya और Rajeswari (2024) ने डिजिटल इंडिया कार्यक्रम के प्रभाव का विश्लेषण किया और पाया कि यह ग्रामीण क्षेत्रों में प्रौद्योगिकी अपनाने को बढ़ावा देता है और नई आय धाराएँ उत्पन्न करता है।[3] उन्होंने यह भी पाया कि महिला उत्तरदाताओं ने अप्रत्याशित रूप से उच्च दर पर डिजिटल प्रौद्योगिकी को अपनाया, जो लैंगिक असमानता की पारंपरिक धारणा को चुनौती देता है।

Pandey (2024) ने ग्रामीण भारत में डिजिटल अंतर को पाटने के लिए परिवर्तनकारी पहलों पर शोध किया।[2] उनका अध्ययन बताता है कि डिजिटल साक्षरता कार्यक्रम, किफायती इंटरनेट सेवाएँ, और सार्वजनिक-निजी भागीदारी ई-गवर्नेंस की सफलता के लिए महत्वपूर्ण हैं। हालांकि, बुनियादी ढाँचे की कमी और सीमित डिजिटल साक्षरता अभी भी प्रमुख बाधाएँ हैं।

ई-गवर्नेंस के कार्यान्वयन में संस्थागत क्षमता और सामाजिक-सांस्कृतिक कारकों की महत्वपूर्ण भूमिका है।[4] Abasilim et al. (2020) ने नाइजीरिया में स्थानीय सरकारों में ई-गवर्नेंस अपनाने का अध्ययन किया और पाया कि अपर्याप्त ICT बुनियादी ढाँचा, सीमित वित्त पोषण, कुशल कर्मियों की कमी, और असंगत नीति कार्यान्वयन प्रमुख बाधाएँ हैं। भारत में भी समान चुनौतियाँ देखी गई हैं, विशेष रूप से ग्रामीण क्षेत्रों में जहाँ भाषाई विविधता और सामाजिक असमानताएँ ई-सेवाओं की पहुँच को जटिल बनाती हैं।

भारत सरकार की विभिन्न पहलों पर शोध से पता चलता है कि कॉमन सर्विस सेंटर (CSC) ग्रामीण डिजिटल समावेशन के लिए महत्वपूर्ण उत्प्रेरक हैं।[5] CSC ने ग्रामीण-शहरी डिजिटल विभाजन को पाटने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है और लास्ट-माइल सेवा वितरण सुनिश्चित किया है। हालांकि, CSC की दीर्घकालिक स्थिरता और सामुदायिक सहभागिता अभी भी चिंता के विषय हैं।

3. सैद्धांतिक ढाँचा

ई-गवर्नेंस का विश्लेषण करने के लिए, यह शोधपत्र दो प्रमुख सैद्धांतिक दृष्टिकोणों का उपयोग करता है: डिजिटल विभाजन सिद्धांत और प्रौद्योगिकी स्वीकृति मॉडल (Technology Acceptance Model - TAM)।

3.1. डिजिटल विभाजन सिद्धांत

डिजिटल विभाजन सिद्धांत सूचना और संचार प्रौद्योगिकी की पहुँच और उपयोग में असमानता को संदर्भित करता है। [6]यह सिद्धांत तीन स्तरों पर विभाजन की पहचान करता है:

- पहुँच का विभाजन (access divide) - ICT बुनियादी ढाँचे और उपकरणों की उपलब्धता में असमानता,
- उपयोग का विभाजन (usage divide) - डिजिटल साक्षरता और कौशल में अंतर, और
- परिणाम का विभाजन (outcome divide) - ICT उपयोग से प्राप्त लाभों में असमानता।

ग्रामीण भारत में, ये तीनों स्तर स्पष्ट रूप से दिखाई देते हैं। शहरी क्षेत्रों की तुलना में ग्रामीण क्षेत्रों में इंटरनेट कनेक्टिविटी कम है, डिजिटल साक्षरता का स्तर निम्न है, और डिजिटल सेवाओं का उपयोग सीमित है।

3.2. प्रौद्योगिकी स्वीकृति मॉडल

प्रौद्योगिकी स्वीकृति मॉडल (TAM) यह समझाता है कि उपयोगकर्ता नई प्रौद्योगिकी को क्यों और कैसे स्वीकार करते हैं। TAM दो प्रमुख कारकों की पहचान करता है:

- प्रयोक्ता उपयोगिता (perceived usefulness) - उपयोगकर्ता की यह धारणा कि प्रौद्योगिकी उनके काम को बेहतर बनाएगी, और
- प्रयोक्ता उपयोग में आसानी (perceived ease of use) - उपयोगकर्ता की यह धारणा कि प्रौद्योगिकी का उपयोग करना आसान है।

ग्रामीण भारत में ई-गवर्नेंस की सफलता इस बात पर निर्भर करती है कि ग्रामीण नागरिक डिजिटल सेवाओं को उपयोगी और उपयोग में आसान मानते हैं या नहीं।

4. ग्रामीण भारत में ई-गवर्नेंस की वर्तमान स्थिति

भारत में ई-गवर्नेंस का विकास पिछले एक दशक में तेजी से हुआ है। डिजिटल इंडिया मिशन (2015) के बाद, सरकार ने ग्रामीण क्षेत्रों में डिजिटल बुनियादी ढाँचे और सेवाओं के विस्तार के लिए कई महत्वाकांक्षी परियोजनाएँ शुरू की हैं।

4.1. डिजिटल बुनियादी ढाँचा

डिजिटल बुनियादी ढाँचे में उल्लेखनीय प्रगति हुई है। मार्च 2014 में भारत में 25.15 करोड़ इंटरनेट कनेक्शन थे, जो 2024 तक बढ़कर 96.96 करोड़ हो गए - यह 286% की वृद्धि है। [7]ब्रॉडबैंड कनेक्शन मार्च 2024 में 6.1 करोड़ से बढ़कर अगस्त 2024 में 94.92 करोड़ हो गए, जो 1,452% की वृद्धि दर्शाता है। मई 2025 तक, देश के 6,44,131 गाँवों में से 6,29,027 गाँवों (97.65%) में मोबाइल कनेक्टिविटी उपलब्ध है और 6,23,512 गाँवों (96.80%) में 4G मोबाइल कनेक्टिविटी है।

भारतनेट परियोजना ग्रामीण कनेक्टिविटी के लिए एक महत्वपूर्ण पहल है। जून 2025 तक, 2,14,325 ग्राम पंचायतों को भारतनेट के तहत सेवा-तैयार बनाया गया है। [8] अब तक 13,01,193 फाइबर-टू-द-होम (FTTH) कनेक्शन प्रदान किए गए हैं। अगस्त 2023 में, सरकार ने संशोधित भारतनेट कार्यक्रम (ABP) को मंजूरी दी, जिसका बजट ₹1,39,579 करोड़ है। यह 2,64,000 ग्राम पंचायतों को ऑप्टिकल फाइबर लिंक प्रदान करेगा।

4.2. कॉमन सर्विस सेंटर (CSC)

कॉमन सर्विस सेंटर (CSC) डिजिटल इंडिया पहल के प्रमुख स्तंभ हैं। ये केंद्र ग्रामीण क्षेत्रों में लास्ट-माइल डिजिटल सेवा वितरण सुनिश्चित करते हैं। 2014 में 83,000 CSC केंद्र थे, जो 2025 में बढ़कर 6.5 लाख से अधिक हो गए हैं - यह 680% की वृद्धि है। [6] अप्रैल 2025 तक, 5.34 लाख परिचालन CSC हैं, जिनमें से 4.17 लाख ग्रामीण क्षेत्रों में और 1.16 लाख शहरी क्षेत्रों में हैं। [9]

CSC केंद्र 300 से अधिक सेवाएँ प्रदान करते हैं, जिनमें आधार नामांकन, पैन कार्ड आवेदन, जन्म और मृत्यु प्रमाणपत्र, बैंकिंग सेवाएँ, बीमा, उपयोगिता बिल भुगतान, टेलीमेडिसिन, और ई-शिक्षा शामिल हैं।[10]अप्रैल 2025 में, CSC केंद्रों ने 335 लाख से अधिक लेनदेन दर्ज किए। 74,000 से अधिक महिला ग्राम स्तरीय उद्यमी (VLE) CSC केंद्र संचालित करती हैं, जो महिला सशक्तिकरण और ग्रामीण उद्यमिता को बढ़ावा देती हैं।

4.3. डिजिटल साक्षरता कार्यक्रम

प्रधानमंत्री ग्रामीण डिजिटल साक्षरता अभियान (PMGDISHA) विश्व के सबसे बड़े डिजिटल साक्षरता कार्यक्रमों में से एक है। यह 5.34 लाख कॉमन सर्विस सेंटर के माध्यम से कार्यान्वित किया गया है। 31 मार्च 2024 तक, 7.35 करोड़ उम्मीदवारों ने नामांकन किया, 6.39 करोड़ को प्रशिक्षित किया गया, और 4.77 करोड़ को प्रमाणित किया गया। [8] यह कार्यक्रम 60 मिलियन ग्रामीण परिवारों से कम से कम एक व्यक्ति को डिजिटल साक्षर बनाने का लक्ष्य रखता है। CSC e-Governance Services India Limited द्वारा कार्यान्वित, यह कार्यक्रम अपने लक्ष्य से अधिक सफल रहा है, मार्च 2024 तक 63.9 मिलियन व्यक्तियों को प्रशिक्षित किया गया है।[11]

4.4. डिजिटल भुगतान और वित्तीय समावेशन

यूनिफाइड पेमेंट्स इंटरफेस (UPI) ने ग्रामीण भारत में डिजिटल भुगतान को क्रांतिकारी बना दिया है। जून 2025 में, UPI के माध्यम से 18.39 बिलियन लेनदेन हुए, जिनकी कुल राशि ₹24.03 लाख करोड़ थी।[8] यह जून 2024 की तुलना में 32% की वृद्धि है। UPI 491 मिलियन व्यक्तियों और 65 मिलियन व्यापारियों को सेवा प्रदान करता है और 675 बैंकों को एक मंच पर जोड़ता है। भारत वैश्विक रियल-टाइम डिजिटल भुगतान का लगभग 50% संभालता है।

डायरेक्ट बेनिफिट ट्रांसफर (DBT) ने कल्याणकारी योजनाओं में पारदर्शिता लाई है। मई 2025 तक, DBT के माध्यम से ₹44 लाख करोड़ हस्तांतरित किए गए हैं। [1] 2015 से मार्च 2023 के बीच, DBT ने सरकार के ₹3.48 लाख करोड़ की बचत की। 5.87 करोड़ अयोग्य राशन कार्ड और 4.23 करोड़ डुप्लिकेट LPG कनेक्शन रद्द किए गए, जिससे कल्याण प्रणाली अधिक लक्षित और पारदर्शी बनी।

4.5. प्रमुख ई-गवर्नेंस प्लेटफॉर्म

- DigiLocker: 2015 में लॉन्च किया गया DigiLocker नागरिकों को डिजिटल दस्तावेजों तक पहुँच प्रदान करता है। जून 2025 तक, 53.92 करोड़ उपयोगकर्ता हैं।[1] 2024 में, 2031.99 लाख नए उपयोगकर्ताओं ने साइन अप किया, जबकि 2015 में केवल 9.98 लाख थे।
- UMANG: 2017 में लॉन्च किया गया UMANG ऐप 23 भाषाओं में 2,300 सेवाएँ प्रदान करता है। जून 2025 तक, 8.34 करोड़ उपयोगकर्ता पंजीकरण और 597 करोड़ लेनदेन हैं।[1]
- GeM (Government e-Marketplace): 2016 में लॉन्च किया गया GeM सरकारी खरीद के लिए ऑनलाइन प्लेटफॉर्म है। जनवरी 2025 तक, वित्तीय वर्ष 2024-25 के पहले 10 महीनों में ₹4.09 लाख करोड़ का सकल माल मूल्य (GMV) दर्ज किया गया, जो पिछले वर्ष की तुलना में 50% की वृद्धि है।[1]

तालिका 1: ग्रामीण भारत में डिजिटल बुनियादी ढाँचे की प्रगति (2014-2025)

संकेतक	2014	2024-2025
इंटरनेट कनेक्शन	25.15 करोड़	96.96 करोड़
मोबाइल कनेक्टिविटी वाले गाँव	डेटा उपलब्ध नहीं	6,29,027 (97.65%)
4G कनेक्टिविटी वाले गाँव	डेटा उपलब्ध नहीं	6,23,512 (96.80%)
CSC केंद्र	83,000	6.5 लाख+

भारतनेट - सेवा-तैयार ग्राम पंचायतें	0	2,14,325
PMGDISHA - प्रमाणित उम्मीदवार	0	4.77 करोड़

स्रोत: Press Information Bureau, Government of India (2024-2025)

5. ग्रामीण भारत पर ई-गवर्नेंस का प्रभाव

ई-गवर्नेंस ने ग्रामीण भारत में सामाजिक, आर्थिक और प्रशासनिक क्षेत्रों में महत्वपूर्ण प्रभाव डाला है।

5.1. सेवा वितरण में सुधार

ई-गवर्नेंस ने सरकारी सेवाओं की पहुँच को महत्वपूर्ण रूप से सुधारा है। 2022 तक, 709 जिलों में 4,671 ई-सेवाएँ कार्यरत हैं। [12] CSC केंद्रों ने ग्रामीण नागरिकों को सरकारी कार्यालयों की यात्रा के बिना स्थानीय रूप से सेवाएँ प्राप्त करने में सक्षम बनाया है। इससे समय और लागत की बचत हुई है। आधार नामांकन, आय प्रमाणपत्र, फसल बीमा, और परीक्षा पंजीकरण जैसी सेवाएँ अब स्थानीय रूप से सुलभ हैं।

5.2. आर्थिक सशक्तिकरण

ई-गवर्नेंस ने ग्रामीण अर्थव्यवस्था को प्रभावित किया है। 5.4 लाख से अधिक VLE स्थानीय रोजगार उत्पन्न करते हैं और ग्रामीण उद्यमिता को बढ़ावा देते हैं। [11] ई-कॉमर्स प्लेटफॉर्म और डिजिटल भुगतान सेवाओं के माध्यम से नई आय धाराएँ उभरी हैं। CSC eAgri पोर्टल के माध्यम से 46 लाख से अधिक लेनदेन हुए हैं और 50,000 से अधिक PACS को CSC नेटवर्क में शामिल किया गया है।[12] कृषि क्षेत्र में mKisan पोर्टल के माध्यम से, अगस्त 2024 तक 5.3 करोड़ किसानों ने पंजीकरण किया और 77 मिलियन SMS भेजे गए।[20]

5.3. लैंगिक समानता

ई-गवर्नेंस ने लैंगिक असमानता को कम करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। शोध से पता चलता है कि महिला उत्तरदाताओं ने अप्रत्याशित रूप से उच्च दर पर डिजिटल प्रौद्योगिकी को अपनाया है। [13] 74,000 से अधिक महिला VLE CSC केंद्र संचालित करती हैं, जो महिला सशक्तिकरण का प्रतीक है। [6] महिला-संचालित CSC केंद्रों ने महिला नागरिकों के बीच विश्वास बनाने और सेवा उपयोग में सुधार करने में प्रभावी साबित हुए हैं।

5.4. पारदर्शिता और भ्रष्टाचार में कमी

डिजिटल शासन ने पारदर्शिता बढ़ाई है और भ्रष्टाचार को कम किया है। DBT ने नकली लाभार्थियों को हटाकर सरकार के ₹3.48 लाख करोड़ की बचत की है। [1] ऑनलाइन सेवाओं के माध्यम से, बिचौलियों की भूमिका कम हुई है और प्रक्रियाएँ तेज़ और पारदर्शी हुई हैं। ई-गवर्नेंस ने सरकारी कार्यालयों में लंबी कतारों और देरी को भी कम किया है।

5.5. स्वास्थ्य सेवाओं में सुधार

CSC केंद्रों के माध्यम से टेलीमेडिसिन सेवाएँ प्रदान की जाती हैं। COVID-19 महामारी के दौरान, CSC ने सार्वजनिक स्वास्थ्य आउटरीच में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई - टेलीकंसल्टेशन सक्षम करना, टीकाकरण पंजीकरण की सुविधा, और PM गरीब कल्याण योजना के तहत कल्याण वितरण का समर्थन। [11] e-Sanjeevani जैसे प्लेटफॉर्म ग्रामीण क्षेत्रों में स्वास्थ्य सेवाओं की पहुँच बढ़ा रहे हैं।

6. ई-गवर्नेंस कार्यान्वयन में चुनौतियाँ

हालांकि ई-गवर्नेंस में महत्वपूर्ण प्रगति हुई है, ग्रामीण भारत में इसके कार्यान्वयन में कई चुनौतियाँ बनी हुई हैं।

6.1. डिजिटल विभाजन

डिजिटल विभाजन अभी भी एक प्रमुख बाधा है। शहरी और ग्रामीण क्षेत्रों के बीच इंटरनेट पहुँच में महत्वपूर्ण असमानता है। जबकि शहरी क्षेत्रों में डिजिटल साक्षरता और इंटरनेट प्रवेश में महत्वपूर्ण प्रगति हुई है,

ग्रामीण और दूरदराज के क्षेत्र पीछे रह गए हैं। [14] यह असमानता ई-गवर्नेंस सेवाओं तक समान पहुँच को प्रभावित करती है।

6.2. बुनियादी ढाँचे की कमी

बुनियादी ढाँचा एक महत्वपूर्ण चिंता का विषय बना हुआ है। कनेक्टिविटी में सुधार के प्रयासों के बावजूद, कई क्षेत्रों में अभी भी विश्वसनीय इंटरनेट पहुँच और स्थिर बिजली आपूर्ति की कमी है। [14] ये ई-गवर्नेंस प्लेटफॉर्म के सुचारू कामकाज के लिए आवश्यक हैं। विशेष रूप से पहाड़ी और दूरदराज के क्षेत्रों में, कनेक्टिविटी की समस्याएँ CSC केंद्रों के संचालन को प्रभावित करती हैं।

6.3.डिजिटल साक्षरता का अभाव

सीमित डिजिटल साक्षरता ई-गवर्नेंस सेवाओं को अपनाने में एक प्रमुख बाधा है। [15] PMGDISHA जैसे कार्यक्रमों ने प्रगति की है, लेकिन ग्रामीण क्षेत्रों में कई नागरिक अभी भी कंप्यूटर और इंटरनेट का उपयोग करने में असहज हैं। आयु, शिक्षा स्तर, और सामाजिक-आर्थिक स्थिति डिजिटल साक्षरता को प्रभावित करने वाले कारक हैं। वृद्ध नागरिक और कम शिक्षित लोग डिजिटल सेवाओं का उपयोग करने में विशेष रूप से चुनौतियों का सामना करते हैं।

6.4. भाषाई बाधाएँ

भारत में 22 आधिकारिक भाषाएँ और सैकड़ों बोलियाँ हैं। बहुभाषी ई-सेवाएँ प्रदान करना जटिल है। [5] हालांकि UMANG जैसे प्लेटफॉर्म 23 भाषाओं में सेवाएँ प्रदान करते हैं, कई स्थानीय बोलियों में सामग्री की कमी है। यह भाषाई विविधता ई-गवर्नेंस की समावेशिता को सीमित करती है।

6.5. डेटा सुरक्षा और गोपनीयता

सेवाओं के प्रसार के साथ डेटा सुरक्षा और गोपनीयता की चिंताएँ बढ़ी हैं। CSC बायोमेट्रिक, वित्तीय और स्वास्थ्य जानकारी सहित संवेदनशील डेटा संभालते हैं। [11] हालांकि, एकसमान साइबर सुरक्षा प्रोटोकॉल और उपयोगकर्ता जागरूकता की कमी डिजिटल विश्वास के लिए जोखिम पैदा करती है। बार-बार डेटा उल्लंघनों ने डिजिटल इंडिया अभियान की प्रभावशीलता पर चिंताएँ बढ़ाई हैं। [16]

6.6. VLE की स्थिरता

CSC मॉडल की दीर्घकालिक स्थिरता VLE की वित्तीय व्यवहार्यता पर निर्भर करती है। कम लेनदेन शुल्क और सीमित सेवाओं के कारण कई VLE को वित्तीय चुनौतियों का सामना करना पड़ता है। [17] इससे CSC केंद्रों की सतत संचालन क्षमता प्रभावित होती है। VLE के लिए पर्याप्त प्रशिक्षण और समर्थन भी महत्वपूर्ण आवश्यकताएँ हैं।

6.7. सामाजिक-सांस्कृतिक बाधाएँ

सामाजिक-सांस्कृतिक कारक ई-गवर्नेंस अपनाने को प्रभावित करते हैं। पितृसत्तात्मक सामाजिक मानदंड और गतिशीलता की बाधाएँ अक्सर महिलाओं को ऑपरेटर बनने से रोकती हैं। [11] जाति और वर्ग आधारित असमानताएँ भी डिजिटल सेवाओं की पहुँच को सीमित करती हैं। इसके अतिरिक्त, पारंपरिक शासन प्रणालियों के प्रति विश्वास की कमी कुछ समुदायों को डिजिटल प्लेटफॉर्म पर संवेदनशील जानकारी साझा करने से हतोत्साहित करती है।

तालिका 2: ग्रामीण भारत में ई-गवर्नेंस की प्रमुख चुनौतियाँ और समाधान

चुनौती	प्रभाव	प्रस्तावित समाधान
डिजिटल विभाजन	ई-सेवाओं तक असमान पहुँच	भारतनेट का विस्तार, मोबाइल-आधारित सेवाओं को प्राथमिकता
बुनियादी ढाँचे की कमी	सेवा वितरण में रुकावट	नवीकरणीय ऊर्जा समाधान, विकेंद्रीकृत बुनियादी ढाँचा
डिजिटल साक्षरता का अभाव	डिजिटल सेवाओं का कम उपयोग	PMGDISHA का विस्तार, स्थानीय भाषा में प्रशिक्षण

भाषाई बाधाएँ	सीमित समावेशिता	अधिक क्षेत्रीय भाषाओं में सेवाएँ, BHASHINI का उपयोग
डेटा सुरक्षा चिंताएँ	डिजिटल विश्वास में कमी	एकसमान साइबर सुरक्षा प्रोटोकॉल, उपयोगकर्ता जागरूकता
VLE स्थिरता	CSC केंद्रों का असतत संचालन	बेहतर लेनदेन शुल्क, VLE सहायता कार्यक्रम
सामाजिक-सांस्कृतिक बाधाएँ	लैंगिक और जाति आधारित असमानता	महिला VLE को बढ़ावा, सामुदायिक सहभागिता

स्रोत: लेखक द्वारा संकलित

7. चर्चा और नीतिगत सुझाव

ग्रामीण भारत में ई-गवर्नेंस ने महत्वपूर्ण प्रगति की है, लेकिन इसकी पूर्ण क्षमता का एहसास करने के लिए व्यापक सुधारों की आवश्यकता है। निम्नलिखित नीतिगत सुझाव ई-गवर्नेंस को अधिक समावेशी और प्रभावी बनाने में मदद कर सकते हैं:

7.1. बुनियादी ढाँचे का सुदृढ़ीकरण

भारतनेट परियोजना का त्वरित विस्तार और नवीकरणीय ऊर्जा समाधानों का उपयोग 24/7 संचालन तैयारी सुनिश्चित करने के लिए आवश्यक है। [11] विशेष रूप से ऑफ-ग्रिड क्षेत्रों में सौर-संचालित CSC केंद्र स्थापित किए जाने चाहिए। मोबाइल-आधारित सेवाओं को प्राथमिकता दी जानी चाहिए क्योंकि ग्रामीण क्षेत्रों में स्मार्टफोन की पहुँच तेजी से बढ़ रही है।

7.2. डिजिटल साक्षरता कार्यक्रमों का विस्तार

PMGDISHA जैसे कार्यक्रमों का विस्तार किया जाना चाहिए। विशेष रूप से वृद्ध नागरिकों, महिलाओं और हाशिए के समुदायों के लिए लक्षित डिजिटल साक्षरता कार्यक्रम आवश्यक हैं। स्थानीय भाषाओं में प्रशिक्षण सामग्री और सरलीकृत उपयोगकर्ता इंटरफेस से ई-सेवाओं की पहुँच में सुधार होगा।

7.3. भाषाई समावेशन

BHASHINI जैसे बहुभाषी AI प्लेटफॉर्म का उपयोग बढ़ाया जाना चाहिए। सभी ई-सेवाओं को क्षेत्रीय भाषाओं और स्थानीय बोलियों में उपलब्ध कराना समावेशिता के लिए महत्वपूर्ण है। ध्वनि-आधारित इंटरफेस और वीडियो ट्यूटोरियल निरक्षर या कम साक्षर नागरिकों को मदद कर सकते हैं।

7.4. VLE सहायता और प्रोत्साहन

VLE की वित्तीय स्थिरता सुनिश्चित करने के लिए उच्च लेनदेन शुल्क और अतिरिक्त आय स्रोतों की आवश्यकता है। नियमित प्रशिक्षण कार्यक्रम, तकनीकी सहायता, और वित्तीय प्रोत्साहन VLE को प्रेरित रखेंगे। महिला VLE के लिए विशेष सहायता कार्यक्रम लैंगिक समानता को बढ़ावा देंगे।

7.5. डेटा सुरक्षा और गोपनीयता

एकसमान साइबर सुरक्षा प्रोटोकॉल और डेटा सुरक्षा मानकों का कार्यान्वयन आवश्यक है। उपयोगकर्ता जागरूकता अभियान डिजिटल विश्वास बढ़ाने में मदद करेंगे। डेटा स्थानीयकरण नीतियाँ और पारदर्शी डेटा उपयोग प्रथाएँ नागरिकों के विश्वास को मजबूत करेंगी।

7.6. सेवा एकीकरण

विभिन्न सरकारी विभागों और राज्य स्तरों पर सेवा एकीकरण से दक्षता बढ़ेगी। एकल-खिड़की सेवा मॉडल जहाँ नागरिक एक ही स्थान पर कई सेवाएँ प्राप्त कर सकें, उपयोगकर्ता अनुभव में सुधार करेगा। [11] राज्य-स्तरीय अनुमोदन में देरी और दस्तावेज़ीकरण असंगतियों को संबोधित करने की आवश्यकता है।

7.7. सामुदायिक सहभागिता

ग्राम पंचायत स्तर पर सामुदायिक सहभागिता को प्रोत्साहित करना चाहिए। स्थानीय समुदायों को ई-गवर्नेंस पहलों की योजना और कार्यान्वयन में शामिल करने से प्रासंगिकता और स्वीकार्यता बढ़ेगी।[18] नागरिक फीडबैक तंत्र सेवा गुणवत्ता में सुधार करने में मदद करेंगे।

8. निष्कर्ष

ग्रामीण भारत में ई-गवर्नेंस का विकास एक महत्वपूर्ण सामाजिक-आर्थिक परिवर्तन का प्रतीक है। डिजिटल इंडिया मिशन के तहत, भारत सरकार ने ग्रामीण क्षेत्रों में डिजिटल बुनियादी ढाँचे और सेवाओं का विस्तार करने के लिए व्यापक प्रयास किए हैं। भारतनेट, CSC, PMGDISHA, UPI, DBT और अन्य पहलों ने ग्रामीण-शहरी डिजिटल विभाजन को कम करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है।

यह शोधपत्र दर्शाता है कि ई-गवर्नेंस ने ग्रामीण भारत में सेवा वितरण में सुधार किया है, आर्थिक सशक्तिकरण को बढ़ावा दिया है, लैंगिक असमानता को कम किया है, और पारदर्शिता बढ़ाई है। 6.5 लाख से अधिक CSC केंद्रों की स्थापना, 97.65% गाँवों में मोबाइल कनेक्टिविटी, और 4.77 करोड़ प्रमाणित PMGDISHA उम्मीदवार ई-गवर्नेंस की उल्लेखनीय प्रगति के संकेतक हैं।

हालांकि, कई चुनौतियाँ बनी हुई हैं। डिजिटल विभाजन, बुनियादी ढाँचे की कमी, डिजिटल साक्षरता का अभाव, भाषाई बाधाएँ, डेटा सुरक्षा चिंताएँ, VLE स्थिरता, और सामाजिक-सांस्कृतिक बाधाएँ ई-गवर्नेंस की पूर्ण क्षमता के साकार होने में बाधा डालती हैं। इन चुनौतियों को संबोधित करने के लिए बहु-आयामी दृष्टिकोण की आवश्यकता है जो बुनियादी ढाँचे के सुदृढ़ीकरण, डिजिटल साक्षरता विस्तार, भाषाई समावेशन, VLE सहायता, डेटा सुरक्षा, सेवा एकीकरण, और सामुदायिक सहभागिता पर केंद्रित हो।

यदि इन सुझावों को प्रभावी ढंग से लागू किया जाए, तो ई-गवर्नेंस ग्रामीण भारत को डिजिटल रूप से सशक्त और समावेशी समाज में बदलने में महत्वपूर्ण भूमिका निभा सकता है। ई-गवर्नेंस केवल प्रौद्योगिकी अपनाने के बारे में नहीं है, बल्कि यह शासन के तरीकों को बदलने, नागरिक-सरकार संबंधों को सुधारने, और सतत विकास को बढ़ावा देने के बारे में है। ग्रामीण भारत में ई-गवर्नेंस की सफलता राष्ट्रीय विकास के लिए महत्वपूर्ण है।

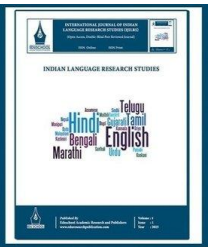
भविष्य के शोध को CSC की दीर्घकालिक स्थिरता, नागरिक सहभागिता के स्तर, और ई-गवर्नेंस सेवाओं की गुणवत्ता पर केंद्रित होना चाहिए। विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रों में तुलनात्मक अध्ययन नीति निर्माताओं को अधिक प्रभावी रणनीतियाँ विकसित करने में मदद करेंगे।

References

1. Press Information Bureau, Government of India. (2025, July 1). *Ten years of digital progress*. PIB Delhi. https://www.pib.gov.in/PressNoteDetails.aspx?ModuleId=3&NoteId=154788
2. Pandey, V. (2024). Bridging the digital gap: Empowering rural India through transformative initiatives. *ShodhKosh: Journal of Visual and Performing Arts, 5*(6), 2826–2837. https://doi.org/10.29121/shodhkosh.v5.i6.2024.3440
3. Reji, S. K., Moulya, B., & Rajeswari, P. S. (2024). Catalyzing digital transformation: Insights from rural India. *Academy of Marketing Studies Journal, 29*(1), 1–13.
4. A systematic literature review of e-government implementation in developing countries. (2024, August). *International Journal of Research and Innovation in Social Science, 8*(8). https://rsisinternational.org/journals/ijriss/
5. Common service centres: Catalysts of rural digital inclusion. (2025, July). *Drishti IAS*. https://www.drishtiias.com/daily-updates/daily-news-analysis/common-service-centres-catalysts-of-rural-digital-inclusion
6. Qureshi, S. (2019). *Overcoming digital divides: Constructing equality through social change*. Springer.
7. Press Information Bureau, Government of India. (2025). *Empowering governance through digital infrastructure*. PIB Delhi. https://www.pib.gov.in/FactsheetDetails.aspx?Id=149256
8. India: Expanding digital access for an inclusive future. (2025, April 22). *OpenGov Asia*. https://opengovasia.com/2025/04/22/india-expanding-digital-access-for-an-inclusive-future/

9. Bridging the digital divide: Evaluating the common services centres (CSC) scheme in India. (2025, April). *IMPRI Impact and Policy Research Institute*. https://www.impriindia.com/insights/common-services-centres-scheme-india/
10. Empowering rural India through digital access. (2024). *The Pioneer*.
11. India's efforts to enhance rural digital connectivity and literacy. (2025, April 3). *OpenGov Asia*. https://opengovasia.com/2025/04/03/indias-efforts-to-enhance-rural-digital-connectivity-and-literacy/
12. Digital India programme is revolutionizing governance. (2024). *India Brand Equity Foundation (IBEF)*. https://www.ibef.org/blogs/how-the-digital-india-programme-is-revolutionizing-governance
13. Reji, S. K., Moulya, B., & Rajeswari, P. S. (2024). Catalyzing digital transformation: Insights from rural India. *Academy of Marketing Studies Journal, 29*(1), 1–13.
14. India's e-governance challenges in 2024: Bridging the digital divide. (2024). *WebTechHub Knowledge Base*.
15. Amutha, D. (2022). Promoting e-governance through rural development. *SSRN*. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4039779
16. Digital India. (2024). *Wikipedia*. https://en.wikipedia.org/wiki/Digital_India
17. How common service centers (CSCs) are empowering rural. (2025, July). *International Journal of Research Publication and Reviews, 6*(7), 5643–5650.
18. Malik, P., & Ranjan, J. (2021). Impact of ICT adoption on rural women empowerment in India. *Journal of Rural Studies, 81*, 233–243.

INTERNATIONAL JOURNAL OF INDIAN LANGUAGE RESEARCH STUDIES (IJILRS)
(Open Access, Double-Blind Peer Reviewed Journal)
ISSN Online: 3108-1797 ISSN Print: 3139- 3799

शाक्तोपनिषदों में शक्ति-तत्त्वम्: स्त्री-आध्यात्मिकता की व्याख्या

Suma K U

Assistant Professor, Department of Sanskrit, St. Xavier's College for Women (Autonomous), Aluva, India.

Article information
Received:15th September 2025
Received in revised form:16th October 2025
Accepted:20th November 2025
Available online:25th December 2025
Volume:1
Issue:2
DOI: https://doi.org/10.63090/IJILRS/3108.1797.0011

Abstract

This research paper presents a profound analysis of the principle of Śakti in the Śākta Upaniṣads. The Śākta Upaniṣads are important texts of the Indian spiritual tradition in which feminine power is expounded as the supreme reality. The Devī Upaniṣad, Tripurā Upaniṣad, Tripurātāpinī Upaniṣad, Bhāvanā Upaniṣad and others are major Śākta Upaniṣads that expound Śakti as the very nature of Brahman and as Consciousness-Power (Cit-Śakti).In this study, a philosophical analysis of the principle of Śakti has been undertaken and its relationship with feminine spirituality has been examined. In particular, the non-difference of Brahman and Śakti, the role of Śakti in the creation of the universe, and the importance of the worship of Śakti in spiritual practice have been deliberated upon and established.Through this study it is understood that the Śākta Upaniṣads contribute not only to the Tantric tradition but also make an important contribution to the Vedānta philosophy as a whole. Śakti is established here not merely as a symbol of femininity but as the fundamental consciousness of the entire universe.

सारांशः

अयं शोधपत्रः शाक्तोपनिषत्सु शक्तितत्त्वस्य गम्भीरं विश्लेषणं प्रस्तौति। शाक्तोपनिषदः भारतीय-आध्यात्मिक-परम्परायाः महत्त्वपूर्णाः ग्रन्थाः सन्ति येषु स्त्री-शक्तिः परमतत्त्वरूपेण प्रतिपादिता। देव्युपनिषद्, त्रिपुरोपनिषद्, त्रिपुरातापिन्युपनिषद्, भावनोपनिषद् इत्यादयः प्रमुखाः शाक्तोपनिषदः शक्तिं ब्रह्मस्वरूपां चिच्छक्तिं च प्रतिपादयन्ति। अस्मिन् शोधे शक्तितत्त्वस्य दार्शनिकं विवेचनं कृत्वा तस्य स्त्री-आध्यात्मिकतया सह सम्बन्धः परीक्षितः। विशेषतः ब्रह्म-शक्त्योः अभेदः, जगत्स्रष्टृत्वे शक्तेः भूमिका, आध्यात्मिक-साधनायां शक्त्युपासनायाः महत्त्वं च विमृश्य प्रतिपादितम्। अनेन अध्ययनेन ज्ञायते यत् शाक्तोपनिषदः केवलं तान्त्रिकपरम्पराया एव न अपितु वेदान्तदर्शनस्य समग्रस्य च महत्त्वपूर्णं योगदानं ददति। शक्तिः न केवलं स्त्रीत्वस्य प्रतीकं किन्तु सर्वस्य जगतः मूलभूतं चैतन्यमेव अस्ति इति सिद्धान्तः अत्र प्रतिष्ठापितः।

मुख्यशब्दाः- शाक्तोपनिषदः, शक्तिः, स्त्री-आध्यात्मिकता, ब्रह्म-शक्त्योः अभेदः, शक्त्युपासना

1. प्रस्तावना

भारतीयदर्शनपरम्परायां शक्तितत्त्वस्य विमर्शः अत्यन्तं प्राचीनः गम्भीरश्च अस्ति। वैदिककालादारभ्य तान्त्रिककालपर्यन्तं शक्तिः विविधरूपेण चिन्तिता पूजिता च। उपनिषत्सु, विशेषतः शाक्तोपनिषत्सु, शक्तिः न केवलं देवीरूपेण अपितु परमतत्त्वरूपेणापि प्रतिपादिता। शाक्तोपनिषदः उपनिषदाम् एकः विशिष्टः वर्गः अस्ति यत्र शक्ति-ब्रह्मणोः एकत्वं स्थापितम्।

अस्य शोधस्य मुख्यं प्रश्नः अस्ति शाक्तोपनिषत्सु शक्तितत्त्वं कथं प्रतिपादितम्? स्त्री-आध्यात्मिकतायाः सन्दर्भे तस्य का महत्त्वता? एतयोः प्रश्नयोः उत्तरार्थं देव्युपनिषद्, त्रिपुरोपनिषद्, त्रिपुरातापिन्युपनिषद् इत्यादीनां प्रमुखानां शाक्तोपनिषदां गम्भीरं विश्लेषणं कर्तव्यम्।[1]

अयं शोधः पाठविश्लेषणपद्धत्या सम्पन्नः। प्राथमिकस्रोतरूपेण शाक्तोपनिषदानां मूलपाठाः स्वीकृताः, द्वितीयकस्रोतरूपेण च तदीयाः भाष्याणि टीकाश्च परीक्षिताः। दार्शनिक-विश्लेषणपद्धत्या शक्तितत्त्वस्य तात्त्विकं स्वरूपं निरूपितम्। तुलनात्मक-अध्ययनपद्धत्या च विभिन्नोपनिषत्सु शक्तिविषयकानां मतानां तुलना कृता।

2. सैद्धान्तिकं पृष्ठभूमिः

2.1. शाक्तोपनिषदां परिचयः

शाक्तोपनिषदः उपनिषदाम् एकः महत्त्वपूर्णः वर्गः। देव्युपनिषद् सर्वप्रमुखा, सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषद्, त्रिपुरोपनिषद्, त्रिपुरातापिन्युपनिषद्, भावनोपनिषद्, सीतोपनिषद् इत्यादयः प्रसिद्धाः शाक्तोपनिषदः सन्ति। एताः उपनिषदः वैदिकपरम्परां तान्त्रिकपरम्परां च सङ्गच्छन्ति।[2]

2.2. शक्तितत्त्वस्य दार्शनिकः पृष्ठभूमिः

भारतीयदर्शने शक्तिः बहुविधरूपेण परिभाषिता। सांख्यदर्शने प्रकृतिः, वेदान्ते माया, शाक्तदर्शने परा-शक्तिः इति नामभिः शक्तिः ज्ञायते।[3]तथापि, शाक्तोपनिषत्सु शक्तिः परमतत्त्वरूपेण चिच्छक्तिरूपेण च उपस्थाप्यते। यत्र अन्येषु दर्शनेषु शक्तिः द्वितीयतत्त्वं भवति, तत्र शाक्तदर्शने शक्तिः स्वयमेव परमतत्त्वम्।

ब्रह्म-शक्त्योः सम्बन्धः शाक्तदर्शने केन्द्रीयः विषयः। अग्निः औष्ण्यं यथा, सूर्यः प्रकाशश्च यथा अभिन्नौ, तथैव ब्रह्म शक्तिश्च अभिन्नौ इति शाक्तसिद्धान्तः। ब्रह्म शक्तिरहितं शवमिव निष्क्रियम्, शक्तिः ब्रह्मणा विना निराधारा इति।

3. शाक्तोपनिषत्सु शक्तितत्त्वस्य विश्लेषणम्

3.1. देव्युपनिषदि शक्तितत्त्वम्

देव्युपनिषद् सर्वप्रमुखा शाक्तोपनिषद् अस्ति। अत्र देवी स्वयं प्रतिपादयति यत् सा सर्वस्य प्रभवः प्रलयश्च अस्ति। अत्र देवी ब्रह्मरूपेण, सृष्टिकर्त्र्यां, पालिकायां, संहर्त्र्यां च रूपेण प्रतिपादिता।[4]

देव्युपनिषदि त्रिगुणात्मिका शक्तिः वर्णिता। सत्त्वरजस्तमसां सामरस्यरूपिणी इति देवी निर्दिष्टा। अत्र महत्त्वपूर्णः विषयः यत् देवी न केवलं सत्त्वगुणात्मिका अपितु त्रिगुणानां साम्यावस्था अस्ति। एतेन सूचितं भवति यत् शक्तिः सर्वगुणातीता परा शक्तिः अस्ति।

3.2. त्रिपुरोपनिषदि शक्तितत्त्वम्

त्रिपुरोपनिषद् त्रिपुरासुन्दरीं प्रतिपादयति। अत्र त्रिपुरा त्रिविधा — स्थूला, सूक्ष्मा, परा च। स्थूला सृष्टिरूपा, सूक्ष्मा मनोरूपा, परा चिच्छक्तिरूपा।[5]एषा त्रिविधवर्गीकरणं शक्तेः अन्तर्बाह्यस्वरूपयोः सामञ्जस्यं दर्शयति।

त्रिपुरोपनिषदि षोडशकलात्मिका त्रिपुरा वर्णिता। एताः षोडश कलाः पूर्णिमायां चन्द्रकलावत् देव्याः पूर्णत्वं सूचयन्ति। षोडशकलापूर्णा परा देवी इति उक्तम्।

3.3. त्रिपुरातापिन्युपनिषदि शक्तितत्त्वम्

त्रिपुरातापिन्युपनिषद् विस्तृततमा शाक्तोपनिषद् अस्ति। अत्र पञ्चदशाक्षरी मन्त्रस्य विस्तृतं व्याख्यानं दत्तम्। अत्र महत्त्वपूर्णः सिद्धान्तः अस्ति श्रीचक्रस्य तात्त्विकं व्याख्यानम्। श्रीचक्रं देव्याः यन्त्ररूपम् अस्ति यत् सृष्टेः ज्यामितीयं रूपं प्रतिपादयति। एतत् चक्रं नव आवरणैः युक्तम्, येषु बिन्दुः केन्द्रे अस्ति।[6] एषा बिन्दुः परा शक्तिः, साक्षात् चिच्छक्तिः।

3.4. शाक्तोपनिषत्सु शक्तिस्वरूपस्य तुलनात्मकं विश्लेषणम्

सारणी -1 विभिन्नशाक्तोपनिषत्सु शक्तेः प्रमुखानि स्वरूपाणि दर्शयति:

उपनिषद्	शक्तेः मुख्यनाम	प्रमुखं स्वरूपम्	विशेषता
देव्युपनिषद्	महादेवी, ब्रह्मरूपा	सृष्टि-स्थिति-संहारकारिणी	त्रिगुणात्मिका
त्रिपुरोपनिषद्	त्रिपुरासुन्दरी	त्रिविधा स्थूला, सूक्ष्मा, परा	षोडशकलात्मिका
त्रिपुरातापिन्युपनिषद्	त्रिपुरा, श्रीविद्या	पञ्चदशाक्षरी मन्त्ररूपा	श्रीचक्ररूपा
भावनोपनिषद्	भुवनेश्वरी	भावना-चिन्तन-ध्यानरूपा	चिच्छक्तिः

4.स्त्री-आध्यात्मिकतायाः व्याख्या

4.1. स्त्री-आध्यात्मिकतायाः अवधारणा

स्त्री-आध्यात्मिकता इति पदेन तत् आध्यात्मिकं दृष्टिकोणम् उच्यते यत्र स्त्रीत्वं परमतत्त्वस्य केन्द्रीयं स्वरूपं भवति। पाश्चात्त्यविद्वांसः Tracy Pintchman[7] तथा David Kinsley[8] इत्यादयः हिन्दुधर्मे स्त्री-देवतानां उत्थानं परीक्षितवन्तः।

शाक्तोपनिषत्सु स्त्री-आध्यात्मिकतायाः विशिष्टं रूपं दृश्यते। अत्र स्त्रीत्वं न केवलं प्रजननस्य प्रतीकं भवति अपितु चैतन्यस्य, ज्ञानस्य, सृजनात्मकतायाश्च मूलभूतं स्वरूपं भवति। देवी न केवलं माता अपितु ज्ञानदात्री, मोक्षदात्री च अस्ति।

4.2. शक्तिः स्त्रीत्वस्य परमं स्वरूपम्

शाक्तोपनिषत्सु शक्तिः स्त्रीरूपेण प्रतिपादिता, परन्तु एषा स्त्रीत्वं लौकिकं न वरं तात्त्विकम् अस्ति। देवी यथा ब्रह्मरूपा वर्णिता, तथैव स्त्रीत्वं ब्रह्मस्य स्वरूपं भवति। एतेन सूचितं भवति यत् स्त्रीत्वं केवलं शारीरिकं लक्षणं न अपितु आध्यात्मिकं तत्त्वम् अस्ति।

मातृत्वम्, सृजनात्मकता, पोषणम्, रक्षणम् इत्येतानि शक्तेः गुणाः सन्ति। तथापि, शक्तिः संहारकारिणी अपि अस्ति। महाकाली, छिन्नमस्ता इत्यादयः रूपाः शक्तेः भयङ्करं रूपं दर्शयन्ति।[9] एतेन प्रतीयते यत् स्त्रीत्वं बहुआयामिकम् अस्ति केवलं कोमलं सौन्दर्यपूर्णं च न, अपितु शक्तिशालिनी भीषणा च।

4.3. आध्यात्मिक-साधनायां शक्त्युपासनाः महत्त्वम्

शाक्तोपनिषत्सु शक्त्युपासना मोक्षसाधनरूपेण प्रतिपादिता। मन्त्रोपासना, यन्त्रोपासना, तन्त्रसाधना च एतत्सम्बन्धिनः प्रमुखाः उपायाः सन्ति। पञ्चदशाक्षरी मन्त्रः, श्रीयन्त्रम्, कुण्डलिनीयोगः इत्यादयः साधनाः शाक्तोपनिषत्सु विस्तरेण वर्णिताः। कुण्डलिनीशक्तिः अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः अवधारणा अस्ति शाक्ततन्त्रे।[10]

5. प्रभावाः तथा योगदानम्

5.1. वेदान्तदर्शनाय योगदानम्

शाक्तोपनिषदानां वेदान्तदर्शनाय महत्त्वपूर्णं योगदानम् अस्ति। यत्र अद्वैतवेदान्ते ब्रह्म निर्गुणं निराकारं च प्रतिपादितम्, तत्र शाक्तोपनिषत्सु ब्रह्मणः सगुणं साकारं च स्वरूपं प्रतिपादितम्। एतेन वेदान्तस्य व्यापकं दृष्टिकोणं प्राप्तम्।[11]

ब्रह्म-शक्त्योः अभेदः शाक्तोपनिषदां मुख्यः सिद्धान्तः अस्ति। एतेन द्वैतवादस्य अद्वैतवादस्य च समन्वयः भवति। यथा अग्निः दहनशक्तिः च अभिन्नौ, तथैव ब्रह्म शक्तिश्च अभिन्नौ। एतत् समन्वयवादं दर्शयति।

5.2. समकालीनं प्रासङ्गिकता

अधुना विश्वे स्त्री-आध्यात्मिकतायाः चर्चा वर्धते। शाक्तोपनिषदां दर्शनं अत्यन्तं प्रासङ्गिकं भवति। शक्तिः प्रकृतिः, चैतन्यं, सृजनात्मकता च इति अवधारणाः समकालीनचिन्तनेन सह समानान्तराः सन्ति।

6. उपसंहार

शाक्तोपनिषत्सु शक्तितत्त्वस्य गम्भीरं विवेचनं विद्यते। एतासु उपनिषत्सु शक्तिः न केवलं देवीरूपेण अपितु परमतत्त्वरूपेण प्रतिपादिता। ब्रह्म-शक्त्योः अभेदः, शक्तेः त्रिविधं स्वरूपम् (स्थूलम्, सूक्ष्मम्, परं च), षोडशकलात्मिका देवी, पञ्चदशाक्षरी मन्त्रः, श्रीचक्रम् इत्यादीनि अवधारणानि शाक्तोपनिषत्सु विस्तरेण वर्णितानि।

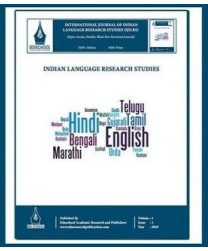
स्त्री-आध्यात्मिकतायाः सन्दर्भे शाक्तोपनिषदानां योगदानं अपूर्वम् अस्ति। अत्र स्त्रीत्वं परमतत्त्वस्य केन्द्रीयं स्वरूपं भवति। मातृत्वम्, सृजनात्मकता, पोषणम्, ज्ञानम्, शक्तिः इत्येतानि सर्वाणि स्त्रीत्वस्य आध्यात्मिकाणि आयामाणि सन्ति। देवी केवलं उपास्या न अपितु ब्रह्मस्वरूपा अस्ति इति सिद्धान्तेन स्त्रीणां आध्यात्मिक-स्थानं परमोच्चं स्थापितम्।

वेदान्तदर्शनाय शाक्तोपनिषदानां महत्त्वपूर्णं योगदानम् अस्ति। निर्गुण-सगुण-ब्रह्मणोः, निराकार-साकार-स्वरूपयोः च समन्वयः एतासु उपनिषत्सु दृश्यते। समकालीनजगति अपि शाक्तोपनिषदानां प्रासङ्गिकता अस्ति। शक्तिः सर्वस्य जगतः मूलभूतं चैतन्यम् अस्ति, सर्वे वयं शक्तिस्वरूपाः एव स्मः इति शाक्तोपनिषदां सन्देशः सार्वभौमः शाश्वतश्च अस्ति।

ग्रन्थसूची

1. Patrick Olivelle, The Early Upanishads: Annotated Text and Translation (New York: Oxford University Press, 1998), 15-28.
2. Sarvepalli Radhakrishnan, The Principal Upanishads (London: George Allen & Unwin, 1953), 45-67.
3. Tracy Pintchman, The Rise of the Goddess in the Hindu Tradition (Albany: State University of New York Press, 1994), 89-112.
4. Radhakrishnan, The Principal Upanishads, 123-145.
5. Douglas Renfrew Brooks, The Secret of the Three Cities: An Introduction to Hindu Shakta Tantrism (Chicago: University of Chicago Press, 1990), 112-134.
6. Ibid., 156-178.
7. Pintchman, The Rise of the Goddess, 23-45.
8. David R. Kinsley, Hindu Goddesses: Visions of the Divine Feminine in the Hindu Religious Tradition (Berkeley: University of California Press, 1988), 67-92.
9. Thomas B. Coburn, Encountering the Goddess: A Translation of the Devi-Mahatmya and a Study of Its Interpretation (Albany: State University of New York Press, 1991), 134-167.
10. Brooks, The Secret of the Three Cities, 189-212.
11. Paul Deussen, The Philosophy of the Upanishads, trans. A.S. Geden (Edinburgh: T & T Clark, 1906), 234-256.

INTERNATIONAL JOURNAL OF INDIAN LANGUAGE RESEARCH STUDIES (IJILRS)
(Open Access, Double-Blind Peer Reviewed Journal)
ISSN Online: 3108-1797 ISSN Print: 3139- 3799

ध्वनिसिद्धान्तः काव्यशास्त्रे एकः प्रमुखः सिद्धान्तः

Lathakumary. P. C

Associate Professor, Department of Sanskrit, St. Thomas College, Kozhenchery P.O., Pathanamthitta, India.

Article information
Received: 11th September 2025
Received in revised form: 13th October 2025
Accepted: 14th November 2025
Available online: 25th December 2025

Volume: 1
Issue: 2
DOI: https://doi.org/10.63090/IJILRS/3108.1797.0012

Abstract

This research dissertation presents a detailed discussion centered on the most important theory of Sanskrit poetics, the Dhvani Theory.The great 9th-century poet Ānandavardhana, in his work Dhvanyāloka, proclaimed *dhvani* (suggestion) to be the very soul of poetry and brought about a revolutionary transformation in the field of poetic aesthetics (kāvya-alaṅkāra-śāstra). Abhinavagupta, in his commentary entitled Locana, expounded the profound philosophical depth of the Dhvani theory. In this dissertation, the nature of dhvani, its threefold classification, its relationship with *rasa* (aesthetic emotion), and the debates with the proponents of the Alaṅkāra school are analyzed. Dhvani creates the unique beauty of poetry by evoking a suggested meaning (implied sense) beyond the literal meaning. This theory contributes not only to Indian poetics but also significantly to world literary criticism. In this research work, the historical development, theoretical foundation, and practical application of the Dhvani theory are comprehensively presented.

सारांशः

अयं शोधप्रबन्धः संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य महत्त्वपूर्णतमं सिद्धान्तं ध्वनिसिद्धान्तम् अधिकृत्य विस्तृतं विमर्शं प्रस्तौति। नवमशताब्द्याः महाकविः आनन्दवर्धनः स्वकीये ध्वन्यालोकग्रन्थे ध्वनिं काव्यस्य आत्मानं घोषयित्वा काव्यालङ्कारशास्त्रे क्रान्तिकारिणं परिवर्तनम् आनीतवान्। अभिनवगुप्तः स्वीये लोचनाख्ये व्याख्याने ध्वनिसिद्धान्तस्य तात्त्विकीं गहनतां प्रतिपादितवान्। अस्मिन् शोधप्रबन्धे ध्वनेः स्वरूपं, तस्य त्रिविधं वर्गीकरणं, रसेन सह सम्बन्धः, अलङ्कारवादिभिः सह वादविवादाः च विश्लेषिताः सन्ति। ध्वनिः वाच्यार्थात् परं व्यङ्ग्यार्थस्य उद्भावनेन काव्यस्य अद्वितीयं सौन्दर्यं सृजति। अयं सिद्धान्तः केवलं भारतीयकाव्यशास्त्रस्य एव नहि, अपितु विश्वसाहित्यसमीक्षायाः अपि महत्त्वपूर्णं योगदानं यच्छति। शोधप्रबन्धेऽस्मिन् ध्वनिसिद्धान्तस्य ऐतिहासिकं विकासं, सैद्धान्तिकीं आधारं, व्यावहारिकीं प्रयोगं च समग्ररूपेण प्रतिपादितं वर्तते।

मुख्यशब्दाः: ध्वनिः, आनन्दवर्धनः, ध्वन्यालोकः, अभिनवगुप्तः, काव्यशास्त्रम्, रसः, व्यञ्जना

1. प्रस्तावना

भारतीयकाव्यशास्त्रस्य इतिहासे ध्वनिसिद्धान्तः एकं निर्णायकं स्थानं धारयति। नवमशताब्द्याः उत्तरार्धे काश्मीरे आनन्दवर्धनेन प्रतिपादितः अयं सिद्धान्तः काव्यस्य स्वरूपविषये परम्परागतानां धारणानां मूलभूतं परिवर्तनम् उपस्थापितवान् [1,2]। आनन्दवर्धनः स्वकीये ध्वन्यालोकग्रन्थे ध्वनिं काव्यस्य आत्मानं प्रतिपादयन् काव्यालङ्कारशास्त्रे एकां नूतनां दिशां प्रदर्शितवान्।

ध्वनिशब्दः मूलतः 'ध्वन्' धातोः उत्पन्नः, यस्य अर्थः 'ध्वनितं करोति' इति। काव्यशास्त्रे ध्वनिः तस्य अर्थस्य वाचकः यः वाच्यार्थात् परं व्यङ्ग्यरूपेण प्रतिभाति। आनन्दवर्धनः ध्वनिं परिभाषयन् वदति - "तत्राद्यो ध्वनिः" इति [3]। अस्य सिद्धान्तस्य प्रतिपादनेन पूर्वं विद्यमानानां अलङ्कारवादिनां मतानां प्रति एकम् आह्वानं प्रस्तुतं कृतम् [4]।

ध्वन्यालोकस्य रचनाकालं विषये विद्वांसः विविधानि मतानि प्रतिपादितवन्तः। केचन विद्वांसः एतत् ८५० ख्रिस्ताब्दे प्रतिपादयन्ति [5], केचन तु ९०० ख्रिस्ताब्दे [1]। यथापि भवतु, एतावता निश्चितं यत् आनन्दवर्धनः नवमशताब्द्याः उत्तरार्धे काश्मीरे स्वकीयं कृतिं रचितवान्। तस्य कालेन काश्मीरः संस्कृतसाहित्यस्य एकं महत्त्वपूर्णं केन्द्रं आसीत्।

अस्य शोधप्रबन्धस्य उद्देश्यं ध्वनिसिद्धान्तस्य समग्रं विवेचनं प्रस्तोतुम् अस्ति। प्रबन्धेऽस्मिन् ध्वनेः ऐतिहासिकं पृष्ठभूमिं, सैद्धान्तिकीं आधारं, विविधप्रकारान्, रसेन सह सम्बन्धं, समकालीनानां विद्वांसां समीक्षां च विस्तरेण विचारयिष्यामः। व्यञ्जनाशक्तेः दार्शनिकीं विवेचनं, महाकवीनां काव्येषु ध्वनेः प्रयोगं, पाश्चात्यसिद्धान्तैः सह तुलनात्मकं विश्लेषणं च अत्र प्रस्तूयते।

2. ऐतिहासिकः सन्दर्भः

2.1. काव्यशास्त्रस्य विकासः

संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य विकासे भरतमुनेः नाट्यशास्त्रं प्रथमं व्यवस्थितं कृतिं मन्यते [6]। तत्र प्रथमवारं रसस्य सिद्धान्तः प्रतिपादितः [7]। भरतस्य अनन्तरं भामहः, दण्डी, वामनः, रुद्रटः प्रभृतयः आचार्याः काव्यशास्त्रे महत्त्वपूर्णानि योगदानानि दत्तवन्तः। भामहः काव्यालङ्कारसूत्रेषु अलङ्कारस्य महत्त्वं प्रतिपादितवान्। दण्डी काव्यादर्शे मार्गद्वयं - वैदर्भीं गौडीं च - प्रस्तुतवान् [8]। वामनः काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ रीतिं काव्यस्य आत्मानं घोषितवान्।

आनन्दवर्धनस्य पूर्वं काव्यशास्त्रे त्रयः प्रमुखाः वादाः प्रचलिताः आसन् - अलङ्कारवादः, रीतिवादः, वक्रोक्तिवादः च। अलङ्कारवादिनः अलङ्कारं काव्यस्य आत्मानं मन्यन्ते। रीतिवादिनः रीतिं काव्यस्य जीवितं कथयन्ति। वक्रोक्तिवादिनः वक्रोक्तिं काव्यसौन्दर्यस्य मूलं प्रतिपादयन्ति। एतेषां वादानां पर्यालोचनाय आनन्दवर्धनः स्वकीयं ध्वनिसिद्धान्तं प्रस्तुतवान् [9,1]।

2.2. आनन्दवर्धनः तस्य योगदानम्

आनन्दवर्धनः काश्मीरस्य एकः महान् कविः आचार्यः च आसीत् [10]। तस्य पिता सिंहराजः तथैव तस्य भ्राता जीवानन्दभट्टः अपि विद्वांसः आसन्। आनन्दवर्धनः काश्मीरस्य राजा अवन्तिवर्मणः (८५५-८८३ ख्रि.अ.) सभायां एकं प्रमुखं स्थानं धारितवान्। तेन ध्वन्यालोकस्य अतिरिक्तं विष्णुधर्मोत्तरपुराणस्य टीका, अर्जुनचरितस्य टीका च रचिता।

ध्वन्यालोकः चतुर्षु उद्द्योतेषु विभक्तः। प्रथमोद्द्योतः ध्वनेः सामान्यपरिचयं ददाति। द्वितीयोद्द्योतः ध्वनेः त्रिविधं वर्गीकरणं प्रतिपादयति। तृतीयोद्द्योतः पूर्वाचार्याणां मतानां समीक्षां करोति। चतुर्थोद्द्योतः ध्वनेः उत्कृष्टतां प्रतिपादयति। अभिनवगुप्तेन रचितं लोचनाख्यं व्याख्यानं ध्वन्यालोकस्य विस्तृतं विवेचनं ददाति [2]।

3. व्यञ्जनाशक्तेः दार्शनिकी आधार

3.1. शब्दशक्तित्रयम्

संस्कृतदर्शने शब्दस्य त्रयः शक्तयः स्वीकृताः - अभिधा, लक्षणा, व्यञ्जना च [11]। अभिधाशक्तिः मुख्यार्थं प्रकाशयति। यथा 'गौः' इति शब्दः प्रत्यक्षं गोसत्त्वं बोधयति। लक्षणाशक्तिः गौणार्थं प्रकाशयति यत्र मुख्यार्थः असम्भवः भवति। यथा 'गङ्गायां घोषः' इति वाक्ये गङ्गातीरे घोषः इति लक्ष्यार्थः प्रतिभाति। व्यञ्जनाशक्तिः तु व्यङ्ग्यार्थं प्रकाशयति यः न अभिधया न लक्षणया प्राप्यते।

आनन्दवर्धनः व्यञ्जनाशक्तिं तृतीयां स्वतन्त्रां शक्तिं मन्यते [3,4]। केचन पूर्वाचार्याः व्यञ्जनां लक्षणायाः एव एकं भेदं मन्यन्ते। परन्तु आनन्दवर्धनः प्रतिपादयति यत् व्यञ्जना लक्षणाया अतिरिक्तं कार्यं करोति। लक्षणा केवलं बाधितमुख्यार्थस्य स्थाने गौणार्थं प्रकाशयति, परन्तु व्यञ्जना मुख्यार्थस्य अबाधितस्य उपरि अपि व्यङ्ग्यार्थं सृजति।

3.2 व्यञ्जनाया व्यापकता

व्यञ्जनाशक्तिः न केवलं शब्देषु, अपितु अर्थेषु, प्रकरणेषु, सन्दर्भेषु च क्रियते। शब्दव्यञ्जना तत्र भवति यत्र शब्दैः एव व्यङ्ग्यार्थः सूच्यते। अर्थव्यञ्जना तत्र भवति यत्र अर्थेन व्यङ्ग्यार्थः प्रतिभाति। उभयव्यञ्जना तत्र भवति यत्र शब्दार्थाभ्यां सह व्यङ्ग्यार्थः बोध्यते। प्रकरणव्यञ्जना तत्र भवति यत्र सम्पूर्णप्रकरणेन व्यङ्ग्यार्थः उद्भाव्यते।

4. ध्वनेः प्रकारा

आनन्दवर्धनः ध्वनिं त्रिधा विभज्य प्रस्तुतवान् - वस्तुध्वनिः, अलङ्कारध्वनिः, रसध्वनिः च [3]। एषां त्रयाणां प्रकाराणां विस्तृतं विवेचनं ध्वन्यालोकस्य द्वितीयोद्द्योते प्राप्यते। प्रत्येकं प्रकारः काव्यस्य विशिष्टं सौन्दर्यं सृजति।

4.1 वस्तुध्वनि

वस्तुध्वनिः तत्र भवति यत्र वाच्यार्थात् परं कश्चित् वस्तुः व्यङ्ग्यरूपेण प्रतिभाति। उदाहरणार्थं - "गङ्गायां घोषः" इति वाक्ये वाच्यार्थः गङ्गानद्याः तीरे घोषस्य अस्तित्वं बोधयति, परन्तु व्यङ्ग्यार्थः पवित्रतां, शुद्धिं च सूचयति। एषः वस्तुध्वनेः प्रमुखः उदाहरणम्। वस्तुध्वनिः पुनः द्विप्रकारः - शुद्धः अभिधामूलश्च।

शुद्धवस्तुध्वनिः तत्र भवति यत्र व्यङ्ग्यार्थः केवलं व्यञ्जनाशक्त्या एव बोध्यते। अभिधामूलवस्तुध्वनिः तु तत्र भवति यत्र अभिधाशक्तेः साहाय्येन व्यञ्जना क्रियते। कालिदासस्य मेघदूते "प्रस्थस्य स्वस्य समये श्रवणेनाभिलाषिणी" इति पङ्क्तिः वस्तुध्वनेः उत्कृष्टं उदाहरणम् अस्ति [2]। अत्र यक्षिण्याः हृदयव्यथा व्यङ्ग्यरूपेण प्रतिभाति।

4.2 अलङ्कारध्वनि

अलङ्कारध्वनिः तत्र भवति यत्र वाच्यार्थात् परं कश्चित् अलङ्कारः व्यङ्ग्यरूपेण प्रतिभाति। यथा - "मुखं चन्द्रः" इति वाक्ये वाच्यरूपेण साधारणं रूपकम् अस्ति, परन्तु व्यङ्ग्यरूपेण माधुर्यं, शीतलत्वं च सूच्यते। एषः अलङ्कारध्वनेः प्रकारः। अलङ्कारध्वनिः अपि द्विविधः - शुद्धः संकीर्णश्च।

शुद्धालङ्कारध्वनिः तत्र भवति यत्र केवलं अलङ्कारः एव व्यञ्ज्यते। संकीर्णालङ्कारध्वनिः तु तत्र भवति यत्र अलङ्कारेण सह अन्यत् अपि किञ्चित् व्यञ्ज्यते। भारविः किरातार्जुनीये अलङ्कारध्वनेः अनेकानि उत्कृष्टानि उदाहरणानि प्रदत्तवान्। "नीहारनिहितं बिम्बं यथा न स्फुटदर्शनम्" इति पङ्क्तिः उपमालङ्कारस्य व्यञ्जनां करोति [9]।

4.3. रसध्वनि

रसध्वनिः ध्वनेः सर्वोत्कृष्टः प्रकारः मन्यते। तत्र वाच्यार्थात् परं रसः व्यङ्ग्यरूपेण प्रतिभाति। आनन्दवर्धनः रसध्वनिं काव्यस्य परमं सौन्दर्यं मन्यते [3,2]। शृङ्गारे, वीरे, करुणे, अन्येषु च रसेषु रसध्वनेः उदाहरणानि दृश्यन्ते। कालिदासस्य रघुवंशे, भवभूतेः उत्तररामचरिते च रसध्वनेः उत्कृष्टानि उदाहरणानि सन्ति।

रसध्वनिः द्विविधः - अविवक्षितवाच्यः विवक्षितान्यपरवाच्यः च [3,4]। अविवक्षितवाच्ये रसध्वनौ वाच्यार्थः महत्त्वं न धारयति। विवक्षितान्यपरवाच्ये तु वाच्यार्थः अपि किञ्चित् महत्त्वं धारयति, परन्तु व्यङ्ग्यरसः एव प्रधानः भवति। माघस्य शिशुपालवधे रसध्वनेः विविधानि उदाहरणानि सन्ति। "स्फुरदधररुचिरानने वदने वचसि वेश्मनि गेहे" इति पङ्क्तौ श्लेषालङ्कारेण सह रसध्वनिः अपि दृश्यते।

4.4. ध्वनिप्रकाराणां तुलनात्मकं विवेचनम्

अधः ध्वनेः प्रकाराणां तुलनात्मकं विवेचनं सारणीरूपेण प्रस्तूयते:

ध्वनिप्रकारः	परिभाषा	विभागाः	उदाहरणम्
वस्तुध्वनिः	वस्तुव्यङ्ग्यं प्रधानम्	शुद्धः, अभिधामूलः	गङ्गायां घोषः
अलङ्कारध्वनिः	अलङ्कारव्यङ्ग्यं प्रधानम्	शुद्धः, संकीर्णः	मुखं चन्द्रः
रसध्वनिः	रसव्यङ्ग्यं प्रधानम्	अविवक्षितवाच्यः, विवक्षितान्यपरवाच्यः	शाकुन्तलम्

5. महाकाव्येषु ध्वनेः उदाहरणानि

5.1. कालिदासस्य काव्येषु

कालिदासस्य काव्यानि ध्वनेः उत्कृष्टानि उदाहरणानि सन्ति। अभिज्ञानशाकुन्तले "या कौमुदी नयनयोः" इति श्लोकः शृङ्गाररसस्य रसध्वनिं सुन्दररूपेण प्रकाशयति [7]। तत्र दुष्यन्तस्य शकुन्तलायाः प्रति आकर्षणं व्यङ्ग्यरूपेण प्रतिभाति। "प्रियं वियुक्ता कथमीक्षिताक्षि" इति पङ्क्तिः विरहव्यथायाः व्यञ्जनां करोति।

मेघदूते "कस्यात्यन्तं सुखमुपगतम् दुःखमेकान्ततो वा" इति श्लोकः जीवनस्य गहनं दर्शनं व्यञ्जयति [2]। "तं जानीहि प्रियसखमिव प्राणिनां मानसौघः" इति पङ्क्तिः सर्वप्राणिषु मैत्रीभावस्य व्यञ्जनां करोति। रघुवंशे अज-इन्दुमती-संवादः करुणरसस्य उत्कृष्टं ध्वनिं प्रदर्शयति।

5.2. भवभूतेः काव्येषु

भवभूतेः उत्तररामचरिते करुणरसस्य अत्युत्कृष्टानि उदाहरणानि सन्ति। "आर्ये अस्ति कश्चिद् वियोगः" इति वाक्यं रामस्य हृदयव्यथां गहनरूपेण व्यञ्जयति। "यदि शक्यते मया सह वसितुं वस्यताम्" इति वाक्यं वाल्मीकेः कारुण्यं व्यञ्जयति। महावीरचरिते वीररसस्य ध्वनिः सर्वत्र दृश्यते।

5.3. माघस्य भारवेश्च काव्येषु

माघस्य शिशुपालवधे अलङ्कारध्वनेः बाहुल्यम् अस्ति। "स्फुरदधररुचिरानने वदने" इति पङ्क्तिः श्लेषालङ्कारेण सह सौन्दर्यस्य व्यञ्जनां करोति। भारवेः किरातार्जुनीये "गुरुः स्वयं सर्वधनुष्मतां वरः" इति श्लोकः अर्जुनस्य गुरुभक्तिं वीरत्वं च व्यञ्जयति। "स्मरन्ति ते तव सखे सुखसंगतानि" इति पङ्क्तिः मैत्र्याः माधुर्यं व्यञ्जयति।

6. रसेन सह ध्वनेः सम्बन्ध

ध्वनिसिद्धान्तं रससिद्धान्तेन सह गहनः सम्बन्धः अस्ति। आनन्दवर्धनः रसं ध्वनेः परमं रूपं मन्यते। भरतमुनिना प्रतिपादितः रसः काव्यस्य अनिवार्यं तत्त्वम् अस्ति [6]। आनन्दवर्धनः एतं परम्परां अग्रे नीत्वा रसं ध्वनेः सन्दर्भे व्याख्यातवान्।

रसध्वनिः ध्वनेः सर्वोत्कृष्टः प्रकारः मन्यते यतः तत्र काव्यस्य परमं सौन्दर्यं प्रकाशते। नाट्यशास्त्रे भरतेन प्रतिपादितः रसः "विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः" इति सूत्रेण परिभाषितः [*]। आनन्दवर्धनः एतं अवधारणां काव्ये अपि प्रयुक्तवान्। विभावाः स्थायिभावस्य उद्दीपकतत्त्वानि, अनुभावाः तस्य बाह्यप्रकाशकाः, व्यभिचारिभावाः तु संचारिणः भावाः सन्ति।

अभिनवगुप्तः स्वीये लोचनाव्याख्याने रसस्य ध्वनेः च सम्बन्धं गहनतया विवेचितवान् [2,12]। तस्य मते रसः एव काव्यस्य आत्मा, ध्वनिः तु तस्य प्रकाशकः। रसः व्यञ्जनाशक्त्या एव प्राप्यते, न अभिधया लक्षणया वा। अतः रसः सर्वदा ध्वनिरूपः एव भवति। सहृदयस्य प्रतिभा एव रसस्य उपलब्धौ साधनम् अस्ति।

नवरसाः - शृङ्गारः, हास्यः, करुणः, रौद्रः, वीरः, भयानकः, बीभत्सः, अद्भुतः, शान्तः च - सर्वे अपि व्यञ्जनाशक्त्या एव प्रकाशन्ते। शृङ्गाररसः नायक-नायिकयोः प्रेमस्य व्यञ्जनेन उत्पद्यते। वीररसः पराक्रमस्य उत्साहस्य च व्यञ्जनेन प्रकाशते। करुणरसः शोकस्य व्यथायाः च व्यञ्जनेन भवति।

7. अभिनवगुप्तस्य योगदानम्

अभिनवगुप्तः (९५०-१०२० ख्रि.अ.) काश्मीरशैवदर्शनस्य महान् आचार्यः आसीत्। तेन ध्वन्यालोकस्य लोचनाख्यं व्याख्यानं रचितम्, यत् ध्वनिसिद्धान्तस्य गहनतमं विवेचनं प्रदाति [2,13]। अभिनवगुप्तः आनन्दवर्धनस्य मतानां तात्त्विकीं आधारं प्रदाय ध्वनिसिद्धान्तं दार्शनिकस्तरे स्थापितवान्।

लोचनाव्याख्याने अभिनवगुप्तः रसस्य ध्वनेः च सम्बन्धं विशदीकृतवान्। तस्य मते रसानुभवः ब्रह्मानन्दसहोदरः अस्ति [12]। काव्यस्य आस्वादनेन सहृदयः लौकिकसंसारात् परं आनन्दम् अनुभवति। एषः आनन्दः न केवलं इन्द्रियजः, अपितु आध्यात्मिकः अपि अस्ति। ध्वनिः एव तस्य आनन्दस्य साधनम् अस्ति।

अभिनवगुप्तः प्रतिपादयति यत् व्यञ्जनाशक्तिः न केवलं शाब्दी, अपितु आर्थी अपि अस्ति। शब्दव्यञ्जना शब्दविशेषैः भवति, अर्थव्यञ्जना तु अर्थविशेषैः। प्रकरणव्यञ्जना सम्पूर्णप्रकरणेन भवति। एवं त्रिविधा व्यञ्जना सर्वत्र काव्ये कार्यं करोति।

8. समीक्षात्मकं विवेचनम्

8.1. ध्वनिसिद्धान्तस्य विशेषता

ध्वनिसिद्धान्तः संस्कृतकाव्यशास्त्रे अनेकेन विशेषतानां कारणेन महत्त्वपूर्णः। प्रथमतः, एषः सिद्धान्तः काव्यस्य सूक्ष्मतमं स्वरूपं प्रकाशयति। अलङ्कारवादिनः केवलं बाह्यसौन्दर्यं पश्यन्ति, परन्तु ध्वनिवादिनः आन्तरिकं गहनतां अपि स्वीकुर्वन्ति। द्वितीयतः, ध्वनिसिद्धान्तः पाठकस्य भूमिकां महत्त्वपूर्णं करोति। व्यङ्ग्यार्थस्य बोधः पाठकस्य सहृदयत्वेन सम्भवति।

तृतीयतः, ध्वनिसिद्धान्तः काव्यशास्त्रस्य वैज्ञानिकीं दृष्टिं प्रदर्शयति। आनन्दवर्धनेन प्रतिपादितं त्रिविधं वर्गीकरणं व्यवस्थितं तार्किकं च अस्ति। चतुर्थतः, एषः सिद्धान्तः रचनाकारस्य कलात्मकतां मान्यतां ददाति। कविः केवलं शब्दानां योजकः नहि, अपितु सूक्ष्मार्थस्य सृष्टा अपि अस्ति। पञ्चमतः, ध्वनिसिद्धान्तः साहित्यस्य सार्वभौमिकीं सिद्धान्तं प्रदाति यत् सर्वेषु भाषासु सर्वेषु कालेषु च प्रयोक्तुं शक्यते।

8.2. आलोचनात्मकं मूल्याङ्कनम्

यद्यपि ध्वनिसिद्धान्तः अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः, तथापि केचन विद्वांसः कानिचित् सीमाः इति मन्यन्ते। कुन्तकेन वक्रोक्तिजीवितग्रन्थे ध्वनेः प्रति कानिचित् आक्षेपाः प्रस्तुताः [14]। तस्य मते वक्रोक्तिः एव काव्यस्य आत्मा, न ध्वनिः। वक्रोक्तिः शब्दस्य अर्थस्य वा वक्रता अस्ति, यत् काव्यसौन्दर्यस्य मूलम् अस्ति। ध्वनिः तु वक्रोक्तेः एकं प्रकारः एव अस्ति।

भट्टतौतः अपि ध्वनिं अलङ्कारस्य एकं प्रकारं मन्यते, न स्वतन्त्रं सिद्धान्तम्। महिमभट्टः व्यक्तिविवेकग्रन्थे ध्वनिसिद्धान्तं स्वीकृत्य अपि तस्य व्याख्यानं भिन्नरूपेण कृतवान् [16]। तस्य मते अनुमितिः एव व्यञ्जनाशक्तिः। एतेन ध्वनिः तार्किकसिद्धान्तेन सम्बद्धः भवति। अन्ये विद्वांसः ध्वनिसिद्धान्तं अतिव्यापकं मन्यन्ते। तेषां मते प्रत्येकं काव्यं ध्वनिः नास्ति।

परन्तु अभिनवगुप्तः एतेषां सर्वेषां आक्षेपाणां उत्तरं सुन्दररूपेण दत्तवान्। तस्य लोचनाव्याख्याने [2] ध्वनिसिद्धान्तस्य तार्किकी आधारः, सैद्धान्तिकी गहनता, व्यावहारिकी उपयोगिता च प्रतिपादिताः सन्ति। अद्यापि ध्वनिसिद्धान्तः काव्यशास्त्रे प्रमुखं स्थानं धारयति। आधुनिकेषु साहित्यसिद्धान्तेषु अपि ध्वनिसिद्धान्तस्य प्रभावः दृश्यते।

9. विद्वत्परिचर्चा

9.1. परम्परागतानां विद्वांसां मता

ध्वनिसिद्धान्तस्य विषये परम्परागताः विद्वांसः विविधानि मतानि प्रतिपादितवन्तः। अभिनवगुप्तः ध्वनेः प्रबलः समर्थकः आसीत्। तेन ध्वनिसिद्धान्तस्य तात्त्विकं विवेचनं कृत्वा तस्य उत्कृष्टतां प्रतिपादितम्। मम्मटः काव्यप्रकाशे ध्वनिं स्वीकृत्वा तस्य व्यापकं व्याख्यानं कृतवान् [15]। विश्वनाथकविराजः साहित्यदर्पणे ध्वनेः महत्त्वं स्वीकृतवान्।

कुन्तकः यद्यपि वक्रोक्तिं काव्यस्य आत्मानं मन्यते [14] तथापि ध्वनेः महत्त्वं स्वीकुर्वन्। तस्य मते वक्रोक्तिः ध्वनेः व्यापकः अवधारणा अस्ति। भोजराजः सरस्वतीकण्ठाभरणे अलङ्कारेषु ध्वनिं एकं स्थानं दत्तवान्। जयदेवः चन्द्रालोकग्रन्थे ध्वनिं विस्तरेण विवेचितवान्। रुय्यकः अलङ्कारसर्वस्वग्रन्थे ध्वनेः प्रभावं स्वीकृतवान्।

9.2. आधुनिकानां विद्वांसां दृष्टयः

आधुनिकेषु विद्वत्सु ध्वनिसिद्धान्तस्य महत्त्वं व्यापकरूपेण स्वीकृतम्। De (1960) स्वकीये अध्ययने ध्वनिसिद्धान्तस्य ऐतिहासिकं विकासं प्रतिपादितवान्। Raghavan (1963) ध्वनेः रसेन सह सम्बन्धं विशदीकृतवान्। Krishnamoorthy (1968) ध्वन्यालोकस्य अङ्ग्रेजीभाषायां अनुवादं कृत्वा पाश्चात्यविद्वत्सु अपि एतस्य सिद्धान्तस्य प्रसारं कृतवान्।

पाश्चात्यविद्वांसः अपि ध्वनिसिद्धान्तं अध्ययनं कृतवन्तः। Ingalls et al. (1990) ध्वनिसिद्धान्तस्य तुलनात्मकं विश्लेषणं कृतवान्। Gerow (1977) ध्वनेः पाश्चात्यसाहित्यसिद्धान्तैः सह तुलनां कृतवान्। एतैः अध्ययनैः ध्वनिसिद्धान्तस्य सार्वभौमिकं महत्त्वं प्रतिपादितम्।

भारतीयेषु आधुनिकेषु विद्वत्सु Raja (1969), Kane (1971), Agrawal (1954), तथा Nagarkar (1968) ध्वनिसिद्धान्तं विविधदृष्ट्या विश्लेषितवन्तः। एषां सर्वेषां अध्ययनैः ध्वनिसिद्धान्तस्य बहुआयामिकता प्रकाशिता। Pollock (2010) ध्वनिसिद्धान्तस्य सांस्कृतिकसन्दर्भं विवेचितवान्। McCrea (2008) काश्मीरकाव्यशास्त्रस्य सन्दर्भे ध्वनिं विश्लेषितवान्।

9.3. विविधव्याख्यानानां तुलनम्

अधः विविधाचार्याणां ध्वनिविषयकानां मतानां तुलनात्मकं विवेचनं प्रस्तूयते:

आचार्यः	मुख्यमतम्	योगदानम्	कालः
आनन्दवर्धनः	ध्वनिः काव्यस्य आत्मा	ध्वनिसिद्धान्तस्य प्रतिष्ठापनम्	९वीं श.
अभिनवगुप्तः	ध्वनेः तात्त्विकं विवेचनम्	लोचनाव्याख्यानं, रसेन सह सम्बन्धः	१०वीं श.
कुन्तकः	वक्रोक्तिः प्रधानम्, ध्वनिः तद्गतः	वक्रोक्तिजीवितम्, वैकल्पिकदृष्टिः	१०वीं श.
मम्मटः	ध्वनिः काव्यस्य एकं प्रमुखं लक्षणम्	काव्यप्रकाशः, व्यापकं व्याख्यानम्	११वीं श.
महिमभट्टः	ध्वनिः अनुमितिरूपः	व्यक्तिविवेकः, तार्किकदृष्टिः	११वीं श.

10. ध्वनिसिद्धान्तस्य प्रभावः प्रयोगश्च

10.1. संस्कृतकाव्येषु प्रयोगः

ध्वनिसिद्धान्तः संस्कृतकाव्यानां रचनायाः समीक्षायाः च एकं महत्त्वपूर्णं साधनं भूतवान्। कालिदासस्य काव्येषु ध्वनेः उत्कृष्टानि उदाहरणानि सन्ति। अभिज्ञानशाकुन्तले दुष्यन्त-शकुन्तला-सम्बन्धस्य वर्णनं रसध्वनेः एकं उत्तमं उदाहरणम् अस्ति। मेघदूते प्रत्येकं श्लोकः व्यञ्जनाशक्त्या परिपूर्णः।

भवभूतेः काव्येषु अपि ध्वनिः सर्वत्र दृश्यते। उत्तररामचरिते रामस्य सीतायाः च वियोगस्य वर्णनं गहनं ध्वनिं सृजति। माघस्य शिशुपालवधे अलङ्कारध्वनेः अनेकानि उदाहरणानि सन्ति। भारविः किरातार्जुनीये वीररसस्य ध्वनिं सुन्दररूपेण प्रदर्शितवान्। जयदेवस्य गीतगोविन्दे भक्तिरसस्य ध्वनिः सर्वत्र विद्यते।

10.2. आधुनिककाव्येषु प्रासङ्गिकता

ध्वनिसिद्धान्तः केवलं प्राचीनकाव्येषु एव नहि, अपितु आधुनिकसंस्कृतकाव्येषु अपि प्रासङ्गिकः अस्ति। आधुनिकाः कवयः सचेतनरूपेण अचेतनरूपेण वा ध्वनेः प्रयोगं कुर्वन्ति। रवीन्द्रनाथः ठाकुरः, श्रीधरभास्करवर्णेकरः, जगन्नाथपाठकः प्रभृतयः आधुनिकाः संस्कृतकवयः ध्वनिसिद्धान्तेन प्रभावितास्।

साहित्यसमीक्षायां अपि ध्वनिसिद्धान्तः एकं महत्त्वपूर्णं साधनं प्रदाति। आधुनिकाः समीक्षकाः काव्यस्य बहुस्तरीयतां विश्लेषयितुं ध्वनिसिद्धान्तस्य उपयोगं कुर्वन्ति। पाठकीयप्रतिक्रियासिद्धान्तेन सह ध्वनिसिद्धान्तस्य सादृश्यं अनेकैः विद्वद्भिः प्रदर्शितम्[19]। उभयत्र अपि पाठकस्य भूमिका महत्त्वपूर्णः अस्ति।

10.3. विश्वसाहित्येषु तुलनात्मकं दृष्टिः

पाश्चात्येषु साहित्यसिद्धान्तेषु अपि ध्वनिसिद्धान्तस्य तुल्यानि अवधारणानि सन्ति। आई.ए.रिचर्ड्स्-महोदयस्य 'मीनिंग्' इति अवधारणं, विलियम् एम्सन्-महोदयस्य 'एम्बिगुइटी' इति सिद्धान्तः, ध्वनिसिद्धान्तेन सह सादृश्यं धारयन्ति [9]। न्यू क्रिटिसिज़्म्-सम्प्रदायस्य विद्वांसः अपि काव्यस्य बहुअर्थकतायाः महत्त्वं स्वीकुर्वन्ति, यत् ध्वनिसिद्धान्तस्य मूलभूतं विचारः अस्ति।

डिकन्स्ट्रक्शन्-सम्प्रदायस्य विद्वांसः अर्थस्य बहुस्तरीयतां स्वीकुर्वन्ति। जाक् डेरिडा-महोदयस्य 'डिफेरेन्स्' इति अवधारणं ध्वनिसिद्धान्तेन सह किञ्चित् सादृश्यं धारयति। सेमिओटिक्स्-सिद्धान्ते अपि चिह्नानां बहुअर्थकता स्वीकृता। एतैः सर्वैः तुलनैः ध्वनिसिद्धान्तस्य सार्वभौमिकं महत्त्वं प्रतिपादितं भवति।

11. उपसंहार

ध्वनिसिद्धान्तः संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य एकः महत्त्वपूर्णतमः सिद्धान्तः अस्ति। आनन्दवर्धनेन प्रतिपादितः अयं सिद्धान्तः काव्यस्य सूक्ष्मतमं स्वरूपं प्रकाशयति। ध्वनिः वाच्यार्थात् परं व्यङ्ग्यार्थस्य उद्भावनेन काव्यस्य अद्वितीयं सौन्दर्यं सृजति। एषः सिद्धान्तः केवलं सैद्धान्तिकस्तरे एव नहि, अपितु व्यावहारिकस्तरे अपि अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः।

अभिनवगुप्तेन रचितं लोचनाव्याख्यानं ध्वनिसिद्धान्तस्य तात्त्विकीं गहनतां प्रतिपादयति। रसेन सह ध्वनेः सम्बन्धः काव्यसौन्दर्यस्य मूलभूतं तत्त्वं प्रकाशयति। यद्यपि केचन आचार्याः ध्वनिसिद्धान्तं प्रति आक्षेपान् प्रस्तुतवन्तः, तथापि अयं सिद्धान्तः काव्यशास्त्रे स्थायिरूपेण स्थापितः अस्ति।

ध्वनिसिद्धान्तः संस्कृतकाव्यानां रचनायाः समीक्षायाः च एकं अनिवार्यं साधनं प्रदाति। कालिदासादिकानां महाकवीनां काव्येषु ध्वनेः उत्कृष्टानि उदाहरणानि सन्ति। आधुनिककाव्येषु अपि ध्वनिसिद्धान्तः प्रासङ्गिकः अस्ति। विश्वसाहित्यसमीक्षायां अपि ध्वनिसिद्धान्तः महत्त्वपूर्णं योगदानं यच्छति।

व्यञ्जनाशक्तेः दार्शनिकी आधारः, त्रिविधं वर्गीकरणं, रसेन सह गहनः सम्बन्धः, महाकाव्येषु प्रयोगः, पाश्चात्यसिद्धान्तैः सह तुलना च अस्य सिद्धान्तस्य विविधान् आयामान् प्रकाशयन्ति। ध्वनिसिद्धान्तः न केवलं ऐतिहासिकं महत्त्वं धारयति, अपितु आधुनिकसाहित्यसमीक्षायाः अपि एकं जीवन्तं साधनं प्रदाति।

एवं ध्वनिसिद्धान्तः संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य गौरवं वर्धयति। अस्य सिद्धान्तस्य अध्ययनेन काव्यस्य गहनतरं बोधः सम्भवति। भविष्ये अपि ध्वनिसिद्धान्तः काव्यशास्त्रे साहित्यसमीक्षायां च महत्त्वपूर्णं स्थानं धारयिष्यति। अस्य सिद्धान्तस्य विस्ततरं शोधः भावीशोधकानां कृते एकं फलदं क्षेत्रं प्रदाति। ध्वनिसिद्धान्तः भारतीयसाहित्यचिन्तनस्य उत्कृष्टतायाः प्रतीकः अस्ति।

12. सन्दर्भसूची

1. De, S. K. *History of Sanskrit Poetics*. 2nd ed. Calcutta: Firma K. L. Mukhopadhyay, 1960.
2. Ingalls, Daniel H. H., Jeffrey Moussaieff Masson, and M. V. Patwardhan. *The Dhvanyāloka of Ānandavardhana with the Locana of Abhinavagupta*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1990.
3. Ānandavardhana. *Dhvanyāloka with Locana Commentary by Abhinavagupta*. Edited by Paṭṭābhirāmaśāstrī. Kashi: Kashi Sanskrit Series, 1940.
4. Krishnamoorthy, K. *Dhvanyāloka and Its Critics*. Dharwad: Karnatak University, 1968.
5. Kane, P. V. *History of Sanskrit Poetics*. 4th ed. Delhi: Motilal Banarsidass, 1971.
6. Bharatamuni. *Nāṭyaśāstra*. Edited by Madhusūdanaśāstrī. Kashi: Kashi Sanskrit Series, 1929.
7. Raghavan, V. *The Indian Heritage: An Anthology of Sanskrit Literature*. 3rd ed. Bangalore: Indian Institute of World Culture, 1963.
8. Bronner, Yigal. "A Question of Priority: Revisiting the Bhāmaha-Daṇḍin Debate." *Journal of Indian Philosophy* 40, no. 1 (2012): 67–118.
9. Gerow, Edwin. *Indian Poetics*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1977.
10. McCrea, Lawrence J. *The Teleology of Poetics in Medieval Kashmir*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2008.
11. Raja, K. K. *Indian Theories of Meaning*. 2nd ed. Madras: Adyar Library and Research Centre, 1969.
12. Gnoli, Raniero. *The Aesthetic Experience According to Abhinavagupta*. 2nd ed. Varanasi: Chowkhamba Sanskrit Series Office, 1968.
13. Nagarkar, R. S. "The Contribution of Abhinavagupta to Dhvani Theory." *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute* 48–49 (1968): 387–401.
14. Kuntaka. *Vakroktijīvita*. Edited by Śivadattamiśra. Varanasi: Chaukhamba Vidyabhavan, 1963.
15. Mammaṭa. *Kāvyaprakāśa*. Edited by Jagannāthapāṭhaka. Varanasi: Chaukhamba Sanskrit Sansthan, 1956.
16. Mahimabhaṭṭa. *Vyaktiviveka*. Edited by Mādhavacandra Śukla. Varanasi: Chaukhamba Vidyabhavan, 1972.

17. Agrawal, V. S. “Ānandavardhana's Theory of Dhvani.” *Journal of the Ganganatha Jha Research Institute* 12, no. 1 (1954): 45–62.
18. Pollock, Sheldon. “What Was Bhaṭṭa Nāyaka Saying? The Hermeneutical Transformation of Indian Aesthetics.” In *Epic and Argument in Sanskrit Literary History: Essays in Honor of Robert P. Goldman*, edited by Sheldon Pollock, 143–184. Delhi: Manohar, 2010.
19. Patwardhan, M. V. “Rasa and Dhvani: Towards a Re-definition.” In *Sanskrit and Prakrit: Social and Philosophical Dimensions*, edited by B. K. Matilal, 217–232. Delhi: Centre of Advanced Study in Sanskrit, 1992.